

Architecture
and town planning
Quarterly

Kwartalnik architektury
i urbanistyki

Architecture
and town planning
Quarterly
Kwartalnik architektury
i urbanistyki

1/2022
ISSN 0013-091X
CODEN ATPLDQ

Łukasz Przybylak, „*Niezbędne i użyteczne*” – rezydencja polowa Augusta Mocnego z 1732 roku na szczycie Króliczej Góry w Warszawie, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 2022, z. 1, s. 4-37

Łukasz Przybylak, ‘*Necessary and useful*’ – Augustus the Strong’s 1732 field residence at the top of Rabbit Hill in Warsaw, “Architecture and Town Planning Quarterly”, 2022, no. 1, pp. 4-57 [English version pp. 38-57]

DOI: 10.17388/WUT.2025.0021.ARCH

„Niezbędne i użyteczne” – rezydencja polowa Augusta Mocnego z 1732 roku na szczycie Króliczej Góry w Warszawie¹

Łukasz Przybylak, mgr inż. arch. kraj.
doktorant Technische Universität Dresden

Łukasz Przybylak, M.Sc. Eng.
Landscape Arch.
doctoral student at Technische
Universität Dresden

Streszczenie

Latem 2022 roku minęło 290 lat od największego w dziejach Rzeczypospolitej pokazu artystyczno-militarnego. Wielki Kampament Augusta Mocnego, który rozegrał się w 1732 roku u podnóża Skarpy Warszawskiej, był szeroko zakrojonym przedsięwzięciem logistycznym, inżynieryjno-budowlanym oraz wizerunkowym. Obok militarnej rewii prezentującej sprawność i stan uzbrojenia wojsk polskich, litewskich i saskich pod koroną Wettynów, bezprecedensowym zjawiskiem było stworzenie tymczasowej rezydencji dla monarchy. Na szczycie cypla Skarpy Warszawskiej nazwanego Króliczą Górą, w miejscu hodowli łownych królików, stworzone zostało tymczasowe założenie pałacowo-ogrodowe projektu Carla Friedricha Pöppelmann. Niewielki, dwukondygnacyjny pawilon mieścił w swoim wnętrzu zarówno prywatne apartamenty królewskie, jak i rozległą salę biesiadną z otwartą galerią. Widok z galerii pawilonu posadowionego na wysokości 107 m n.p.m. obejmował nie tylko dwa place manewrowe sięgające brzegu Wisły, ale także cały okołowarszawski odcinek jej doliny. Pawilon poprzedzony został ozdobnym ogrodem, którego główną dekoracją, oprócz parterów gazonowych, były drzewka pomarańczowe. Dzięki wykonanym przez Autora badaniom możliwe jest poznanie wartości funkcjonalnych i artystycznych królewskiego obozowiska na Króliczej Górze. Założenie pałacowo-ogrodowe było jednym z ważniejszych węzłów kompozycyjnych rozległego zespołu krajobrazowego królewskich posiadłości Augusta Mocnego w Warszawie. Jednak ta bezprecedensowa w historii sztuki ogrodowej i architektury Rzeczypospolitej miniatura królewskiej rezydencji przestała istnieć już w 1736 roku.

Słowa kluczowe

August Mocny | Kampament | Królikarnia | Królicza Góra | sztuka ogrodowa | krajobraz | Skarpa Warszawska | rezydencja | Warszawa

Latem 2022 roku minęło 290 lat od jednej z dwóch największych militarnych rewii w nowożytnej Europie. Wielki festiwal licznych dziedzin sztuki reżyserowany pragnieniem utrzymania władzy i sankcjonowania rangi Wettynów na arenie europejskiej rozegrał się w granicach dzisiejszej Warszawy i nosił nazwę Wielkiego Kampamentu². Miał on miejsce w niespełna dwa lata od organizacji przez Augusta Mocnego niedaleko miejscowości Zeithain nad Łabą pierwszej rewii, tzw. „Obozu przyjemności” (niem.: *Lustlager*), angażującego ok. 30 000 żołnierzy³.

Szeroko zakrojone przygotowania do warszawskiej edycji wydarzenia obejmowały wydatki znacznych sum pieniędzy z królewskiej kasy na realizację prac remontowych w istniejących już w Warszawie i okolicach posiadłościach monarszych (np. w pałacu wilanowskim⁴), ale także na zakończenie prac budowlanych w podjętych wcześniej inwestycjach (np. budowy koszar królewskich na warszawskim Mirowie). Osobną grupą wydatków były nakłady konieczne na realizację od podstaw oprawy i towarzyszącej wydarzeniu infrastruktury projektowanej przez Carla Friedricha von Pöppelmanna⁵. Do grupy tej zalicza się budowa zespołu pawilonów zlokalizowanych na szczycie Skarpy Warszawskiej, a dokładniej w jej załomie zwanym Króliczą Górą. Pęd Wettynów do władzy w Rzeczypospolitej Obojga Narodów zdawał się przyspieszyć stworzenie formalnej oprawy dla królewskiego terenu łowieckiego istniejącego tutaj od co najmniej lat 20. XVIII wieku.

Recepcja społeczna i historiograficzna Wielkiego Kampamentu powieliała tak sympatię, jak i antypatię dla obecności elektora saskiego na tronie Rzeczypospolitej. Jedni z historyków i obserwatorów nazywali Wielki Kampament cudem⁶, drudzy deprecjonowali go określając mianem krotochwili bawiącej niedołężnego monarchę⁷. Echo Wielkiego Kampamentu niesione zainteresowaniem badaczy dziejów nowożytnej Europy słabło wraz z upływem czasu. Wydarzenie z 1732 roku miało być niezapomniane, ale szereg czynników dziejowych zatarał

¹ Tekst powstał w ramach badań doktorskich autora realizowanych pod kierunkiem Prof. Dr. Marcusa Köhlera z Technische Universität Dresden oraz Dr. Annette Dorgerloh z Humboldt-Universität zu Berlin. Badania naukowe autora są wspierane przez Pełnomocnika Rządu Federalnego Niemiec ds. Kultury i Mediów w ramach programu stypendialnego im. Immanuela Kanta (okres: 2021–2023). Dziękuję Jackowi Kuśmierskiemu oraz Koleżankom i Kolegom z Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Landesamt für Denkmalpflege Sachsen Archiv, a szczególnie Konstantinowi Hermannowi, Gernodowi Klatte, Martinowi Schusterowi za wsparcie w realizacji badań nad dziejami rezydencji polowej Augusta Mocnego na Króliczej Górce. Podziękowanie kieruję także do Prof. Dr. Marcusa Köhlera z Technische Universität Dresden za zaproszenie do cyklu prelekcji pt.: „Fürstliches Grün in Sachsen” i możliwość zaprezentowania szerokiemu gronu w maju 2022 roku wyników badań nad specyfiką kształtowania rezydencji polowych Augusta Mocnego w Zeithain i Warszawie (Program cyklu wykładów dostępny pod adresem: https://tu-dresden.de/bu/architektur/ila/das-institut/terminueberischt/ringvorlesung-im-sommersemester-2022-fuerstliches-gruen-in-sachsen?set_language=de).

² Kampament, z łac. przegląd wojska.

³ C. Gurlitt, *Warschauer Bauten aus der Zeit der Sächsischen Könige*, Berlin 1917, s. 50.

⁴ *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender auf das Jahr 1733*, Leipzig 1733, s. 41, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB), sygn. Hist.Sax.I.179–1733.

⁵ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967, s. 61.

⁶ J. Bartoszewicz, *Dziela Juljana Bartoszewicza. Tom VII – Szkice z czasów saskich*, Warszawa 1880, s. 60.

⁷ J. Sobieszczański, W. Gomułicki, *Przewodnik po Warszawie i okolicy z planem miasta*, Lwów 1908, s. 28.

po nim ślady. Narastająca awersja Polaków do kultury krajów niemieckojęzycznych wzmocniona tragedią II wojny światowej była zaledwie wstępem do niemal całkowitego zarzucenia badań nad polsko-saską przeszłością. Następujące po II wojnie próby przewartościowania dziejów Polski⁸ przyczyniły się do niemal całkowitego zapomnienia o podwarszawskim pokazie militarnym z 1732 roku.

Pośród niemieckich badaczy i historyków Kampament w Warszawie zyskał uwagę dr. Hansa Beschornera⁹ oraz prof. dr. Haralda Marxa, który opisał obozowisko na Króliczej Górze poprzez analizę obrazów Johanna Samuela Mocka¹⁰ z przywołaniem jednego z egzemplarzy wykonanego ręcznie albumu z 1732 roku¹¹. W polskiej literaturze wzmianki o królewskim zespole pawilonów na szczycie Króliczej Góry pojawiały się cyklicznie od momentu odnotowania obiektu wraz z przedrukiem doniesień z „Kuryera Polskiego” z 1732 roku na łamach „Stolicy” przez Wojciecha Fijałkowskiego w 1982 roku¹². Pobieżna analiza dostępnych, opublikowanych materiałów¹³ bez wskazania ich źródła przez wiele lat nie sprzyjała zgłębieniu zagadnienia tak ważnego dla dziejów rozwoju XVIII-wiecznej Warszawy oraz wiedzy o ówczesnej sztuce ogrodowej. W 2021 roku ukazała się na polskim rynku wydawniczym precyzyjna interpretacja¹⁴ architektoniczna pawilonu królewskiego na Króliczej Górze. W tym samym roku w Niemczech zaprezentowano stan badań nad specyfiką kształtowania kompleksu pawilonów królewskich Augusta Mocnego w Królikarni, prowadzonych niezależnie przez autora niniejszego tekstu¹⁵.

Artykuł stanowi podsumowanie pionierskich w ujęciu kompozycyjno-krajobrazowym badań autora nad specyfiką kształtowania rezydencji polowych Augusta Mocnego w Zeithain (Saksonia) i pod Czerniakowem, znanej obecnie jako Królikarnia (Polska). Wyniki dotyczące Wielkiego Kampamentu w Warszawie opracowano na podstawie analizy rękopiśmiennych albumów okolicznościowych (lub ich części) z 1732 roku¹⁶ w języku niemieckim oraz francuskim, pochodzących ze zbiorów

⁸ Ł. Przybylak, *Die Schlossgärten des Warschauer Hanges in der Zeit der polnisch-sächsischen Union*, „Die Gartenkunst”, 2022, nr 1, s. 27.

⁹ H. Beschorner, *Das Zeithainer Lager von 1730*, „Neues Archiv für sächsische Geschichte und Altertumskunde”, 1880, nr 28, s. 50–113, 200–252.

¹⁰ H. Marx, *Johann Samuel Mock und das „Campement bei Czerniaków” 1732*, „Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden”, 1976/1977 (1978), s. 53–87.

¹¹ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732.

¹² W. Fijałkowski, *Królikarnia Anno 1732*, „Stolica”, 1982, nr 37, s. 12.

¹³ W. Fijałkowski, *Non omnes res perditae sunt. O ogrodach barokowej Warszawy*, „Ochrona Zabytków”, 1998, nr 51/4 203, s. 338.

¹⁴ J. Sito, *Pałac Królewski na Króliczej Górze w świetle nieznanych materiałów ikonograficznych*, w: *Między natury i architektury. Prace dedykowane profesorowi Tadeuszowi Bernatowiczowi*, red. A. Barczyk, P. Gryglewski, Łódź 2021, s. 207–220.

¹⁵ Ł. Przybylak, *Die Schlossgärten des Warschauer Hanges in der Zeit der polnisch-sächsischen Union*, prelekcja z dn. 03.09.2021 w ramach kolokwium badawczego nad historią sztuki ogrodowej w Leibniz Universität Hannover.

¹⁶ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732.

w Polsce¹⁷, Niemczech¹⁸, Wielkiej Brytanii¹⁹ i Rosji²⁰ oraz ikonografii i źródeł pisanych. W rozwinięciu badań dr. Hansa Beschornera nad historią saskiej rewii militarnej w Zeithain²¹ autor poniższego tekstu skorygował przywoływaną w nich tożsamość autorów albumu, którymi byli Joachim Daniel Jauch (redaktor) oraz Wilhelm Christian Pfund (rysownik)²² (il. 1).

Determinanty dziejowe i krajobrazowe w procesie powstawania rezydencji polowej na Króliczej Górze

Powstanie niewielkiego założenia ogrodowego w typie *maison de plaisance*²³ na szczycie fragmentu Skarpy Warszawskiej zwanego Króliczą Górą (niem. Kaninchen Berg), znajdującego się w granicach współczesnej Warszawy, związane było bezpośrednio z organizacją tzw. Wielkiego Kampamentu wojsk Rzeczypospolitej Obojga Narodów i saskich w 1732 roku²⁴ (il. 2). Pokazowe manewry w podwarszawskim Czerniakowie trwały od 31 lipca do 18 sierpnia. Były z jednej strony konsekwentną kontynuacją polityki wizerunkowej²⁵ Augusta Mocnego zainicjowanej dwa lata wcześniej podczas podobnego wydarzenia w Radewitz pod Mühlbergiem²⁶. Z drugiej strony stanowiły pokłosie politycznego fiaska²⁷, jakim zakończyła się rewia pod Zeithain, jedno z największych²⁸ pod względem logistycznym wydarzeń

¹⁷ Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN), sygn. Rps akc. 4851; Zamek Królewski w Warszawie, D I/214; Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 706/I; Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. MNK XV-Rr.-2301.

¹⁸ Staatliche Kunstsammlungen Dresden (SKD), sygn. Inv.-Nr. G 500-13; Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB), sygn.: Mscr.Dresd.App.3159, sygn. Mscr. Dresd.J.13, sygn. Mscr.Dresd.J.20; Sächsisches Staatsarchiv Dresden (SSD), sygn.: 12884 Karten und Risse, Nr. Schr 004, F 048, Nr 061.

¹⁹ The Royal Collection Trust (RCT), sygn. RCIN 727038.g.

²⁰ Библиотека Российской академии наук, sygn. Карт. осн. 876.

²¹ H. Beschorner, op. cit.

²² *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1733*, Leipzig 1731, s. 121, SLUB, sygn. Hist.Sax.I.179-1733.

²³ G. Uerscheln, M. Kalusok, *Wörterbuch der europäischen Gartenkunst*, Stuttgart 2003, s. 174–175.

²⁴ Mapa okolic Czerniakowa z ok. 1730 roku: *Plan Situation von der Gegend Belveder bis Villanow nebst einen Stück der Weichsel auch die Höhe bis hinter Sluzewo*, Landesamt für Denkmalpflege Sachsen (LfDS), sygn.: LfDS PS M4 IV Bl-18 ilustruje rejon Królikarni przed Kampamentem w 1732 roku. W dolnej części mapy widnieje charakterystyczny obszar Królikarni opisanej jako *Caningen Berg*. Na terenie o nazwie sugerującej hodowlę królików nie zostały jednak oznaczone żadne zabudowania znane z późniejszego zagospodarowania na potrzeby obozowiska królewskiego. Fakt ten z jednocześnie widocznymi na mapie szkicami manewrów wojskowych wykonanych ołówkiem jasno dowodzi, że identyfikowane w toku dalszych analiz zabudowania obozu królewskiego nie były obiektami zaadaptowanymi do nowej funkcji, a powstały z potrzeb organizacyjnych Wielkiego Kampamentu.

²⁵ J. P. Bothe, *Martialische Lustbarkeiten. Die Inszenierung des Zeithainer Lagers (1730) zwischen Hof und Militär*, „Archiv für Kulturgeschichte”, 2019, nr 101/1, s. 31–32.

²⁶ *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1731*, Leipzig 1731, SLUB, sygn. Hist.Sax.I.179–1731.

²⁷ U. Kosińska, *August II w poszukiwaniu sojusznika. Między aliansem wiedeńskim i hannowerskim (1725–1730)*, Warszawa 2012, s. 433.

²⁸ O. Schuster, F.A. Francke, *Geschichte der sächsischen Armee : von deren Errichtung bis auf die neueste Zeit : Unter Benutzung handschriftlicher und urkundlicher Quellen*, Leipzig 1885, s. 200.

1.

1. Karta tytułowa albumu autorstwa J. D. Jaucha, W. C. Pfunda pt.: *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732* z 1732 roku, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. Mscr. Dresd.J.20, karta 1r

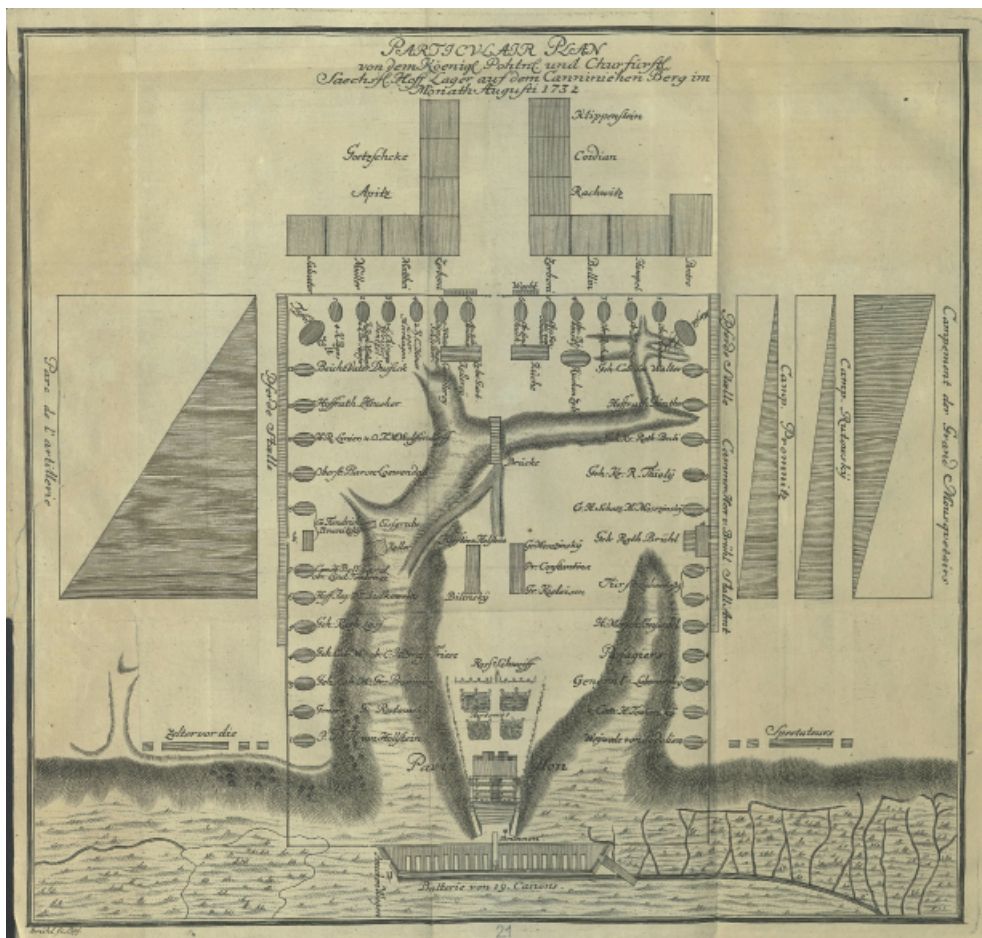
1. Title page of an album by J. D. Jauch, W. C. Pfund *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732* from 1732, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, ref. Mscr. Dresd.J.20, card 1r

2. Plan obozu królewskiego na Króliczej Górze opublikowany w *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1733*, Leipzig 1733, s. 45. W zbiorach Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. Hist. Sax.I.179-1733

2. Plan of the royal encampment on the Rabbit Hill published in *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1733*, Leipzig 1733, p. 45. In the collection of: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, ref. Hist. Sax.I.179-1733

2.

XVIII-wiecznej Europy. Budowa całego kompleksu paradno-ogrodowego w Czerniakowie pod Warszawą objęła obszar mający już funkcję gospodarczą, nadaną ok. 1720 roku przez administrację królewską Augusta Mocnego. Teren ten przez wzgląd na topografię sprzyjającą ekspozycji założenia w krajobrazie i dogodną lokalizację pomiędzy zamkiem w Ujazdowie a pałacem letnim w Wilanowie przeznaczono na zwierzyniec królewski. Odsłonięty, ziemny stok skarpy wiślanej sprzyjał założeniu w tym miejscu hodowli łownych królików. Okres 1715–1724²⁹ w Warszawie i okolicach czasów panowania Augusta Mocnego cechowało wyjątkowe ożywienie w zakresie projektowania ważnych dla ceremoniału dworskiego obiektów kultury łowieckiej. W ujęciu przestrzennym stały się one węzłami kompozycyjnymi i programowymi sankcjonującymi rozległy zespół krajobrazowy dóbr królewskich i szlacheckich nad Wisłą. Prace budowlano-aranżacyjne na tzw. Króliczej Górze realizowane były wkrótce po szeroko zakrojonych działaniach przeprowadzonych w obrębie bażanciarń królewskiej w Natolinie³⁰.

Przygotowania koncepcyjne i budowlane do organizacji architektoniczno-programowej oprawy tzw. Wielkiego Kampamentu pod Warszawą zainicjowane zostały z początkiem 1732 roku³¹. Logistyka wydarzenia wykraczała jednak daleko poza obszar dedykowany manewrom, rozciągający się pomiędzy podwarszawskimi wówczas miejscowościami: Mokotowem, Sielcami, Czerniakowem, Wilanowem i Służewem. Należy ją także wiązać z podjętymi wcześniej przez warszawską filię królewskiego urzędu budowlanego pracami przy projektowaniu i budowie koszar na dzisiejszym Żoliborzu³², Koszar Kazimierzowskich³³ i na Wielopolu³⁴. Podjęta została także budowa tymczasowego mostu³⁵ na Jeziorze Czerniakowskim, dzięki któremu stacjonujący w dawnym dworze Herakliusza Lubomirskiego monarcha mógł szybciej przedostać się na jeden z dwóch placów manewrowych czerniakowskiej rewii.

Kompleks zabudowań gospodarczych (dwa pawilony odwachu usytuowane przy wejściu na teren obozowiska królewskiego, dwa pawilony kuchenne tj.: kuchnia oraz ciastkarnia z winiarnią³⁶) i reprezentacyjnych (dwa boczne pawilony oficjeli połączone ze stajniami, dwa pawilony dam dworu) towarzyszących ozdobnemu pawilonowi królewskiemu Augusta Mocnego (tzw. Pavillon de Belvedere³⁷) ukończony został

²⁹ W. Hentschel, op. cit.

³⁰ W. Fijałkowski, *Królewskie założenia ogrodowe w południowej Warszawie*, w: *Królewskie ogrody w Polsce. Materiały sesji naukowej, 10–11 maja 2001*, red. M. Szafrąńska, Warszawa, s. 215.

³¹ J. Bartoszewicz, *Kampament w Warszawie 1732 r.*, „Przegląd Naukowy”, 1847, nr 22, s. 665.

³² W. Hentschel, op. cit., s. 229.

³³ Op. cit., s. 231.

³⁴ Op. cit., s. 239.

³⁵ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, RCT, sygn. RCIN 727038.a.

³⁶ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warszawa, 1732, karta 1r., BN, Rps akc. 4851.

³⁷ Op. cit., karta 3r.

3. Fragment mapy sprzed 1732 przedstawiający szczyt Króliczej Góry (Caningen Berg) pt.: *Plan Situation von der Gegend Belveder bis Villanow nebst einen Stück der Weichsel auch die Höhe bis hinter Sluzewo*, Zbiory Landesamt für Denkmalpflege Sachsen, sygn. PS M4 IV BI-18

3. Fragment of a map from before 1732 showing the summit of the Rabbit Hill (Caningen Berg) titled *Plan Situation von der Gegend Belveder bis Villanow nebst einen Stück der Weichsel auch die Höhe bis hinter Sluzewo*, Collection of: Landesamt für Denkmalpflege Sachsen, LfDS, ref. PS M4 IV BI-18

3.

przed końcem lipca 1732 roku. Obóz królewski został zaaranżowany na szczycie niezadrzewionego cypla Skarpy Warszawskiej pomiędzy naturalnymi i stosunkowo głębokimi jarami (il. 3). Ekspozowane stoki wzniesienia stanowiły przed budową obozowiska wspomniane miejsce hodowli królików wykorzystywanych do polowań³⁸.

Centralnym punktem obozowiska założonego w obrysie terenu łowieckiego, na planie prostokąta o wymiarach 260 na 310 metrów, była tak zwana kwatery królewska. Składały się na nią: murowane pawilony dam dworu, dziedziniec wytyczony płóciennym ogrodzeniem, formalny ogród otoczony drzewami podsadzonymi formowanym żywopłotem, pawilon królewski oraz tarasy widowni z ulokowanym u ich podnóża drewnianym podestem dla baterii artyleryjskiej i ocembrowanym ujęciem wody³⁹. Kwatery królewska usytuowana osiowo względem obszaru całego obozowiska założona została na skraju Skarpy Warszawskiej. Wybudowany „dla prospektu”⁴⁰ na wysokości ok. 107 m n.p.m. niepodpiwniczony⁴¹ pawilon zwrócono w kierunku wschodnim na dolinę Wisły (il. 4). Miejsce zajmowane przez budynek oddalone było w linii prostej o ok. 5 090 metrów od zachodniego brzegu Wisły oraz ok. 2 900 metrów od krawędzi tzw. Małej Skarpy Warszawskiej. Obszar rozciągający się od podnóża Króliczej Góry do brzegu Wisły cechowała znaczna wilgotność, warunkowana z jednej strony specyfiką ciężkich i żyznych⁴² gleb obszaru starorzecza, z drugiej – wzmożoną aktywnością źródeł bijących z wnętrza skarpy ze szczególnym ich zagęszczeniem w rejonie pawilonu „Arkadia”. Trudne lokalnie stosunki

³⁸ W. Fijałkowski, *Non omnes...*, op. cit., s. 336.

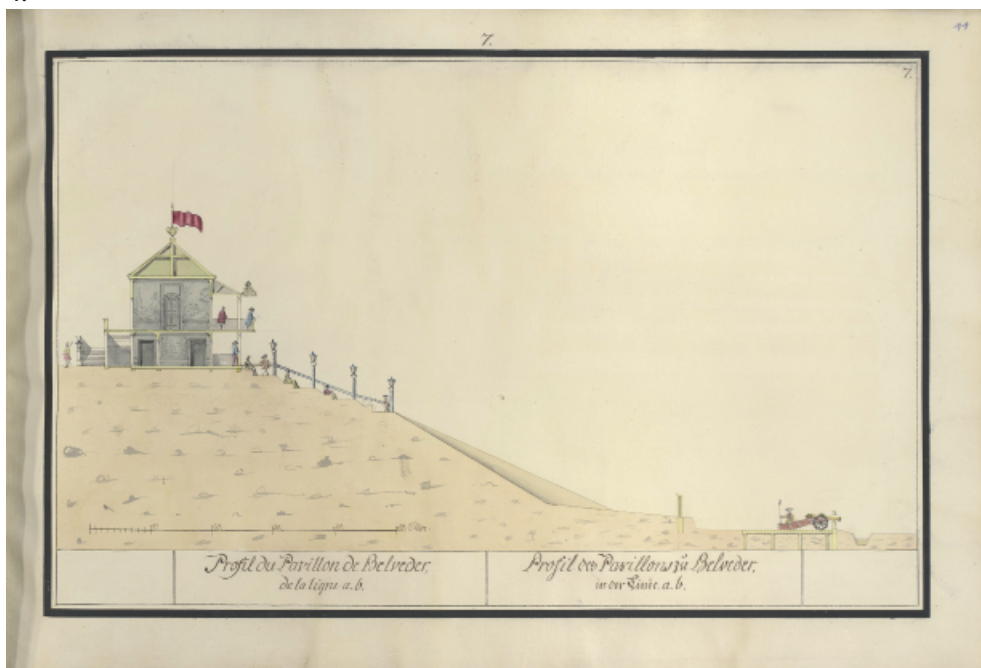
³⁹ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warszawa, 1732, karta 8r, SLUB, sygn. Mscr.Dresd.J.20.

⁴⁰ „Kuryer Polski”, 1732, nr 136, s. 3, BUW – Gab. St. D., sygn. 2g.22.6.1.

⁴¹ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warszawa, 1732, s. 11r, SLUB, sygn. Mscr.Dresd.J.20.

⁴² C. H. Erndtel, *Warsavia Physice Illustrata, Sive De Aere, Aquis, Locis Et Incolis Warsaviae, Eorundemque Moribus Et Morbis Tractatus ; Cui Annexum Est Viridarium, Vel Catalogus Plantarum Circa Warsaviam Nascentium*, Dresden 1730, s. 3–4.

4.

4. Przekrój przez pawilon królewski na szczycie Króliczej Góry wraz ze wschodnim stokiem wzniesienia i lokalizacją baterii artyleryjskiej. Rysunek z albumu J. D. Jaucha, W. C. Pfunda *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732* z 1732 roku, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. Mscr. Dresd.J.20, karta 11r

4. Cross-section through the royal pavilion at the top of the Rabbit Hill, including the eastern slope of the hill and the location of the artillery battery. Drawing from the album by J. D. Jauch, W. C. Pfund *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732* of 1732, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, ref. Mscr. Dresd.J.20, card 11r

wodne obszaru Czerniakowa oraz podzamcza Ujazdowa determinowały zarówno kierunek rozwoju tamtejszych założeń ogrodowych i towarzyszącej im infrastruktury⁴³, jak również wymuszały rozwiązania umożliwiające dostosowanie rozległych mokradeł pod wymogi wojskowego placu manewrowego⁴⁴. Infrastruktura w postaci kanałów i rowów melioracyjnych⁴⁵, łączących obszar placu manewrowego u podnóża Króliczej Góry z założeniem Łażni Królewskich, zwierzyńcem oraz browarem królewskim na Ujazdowie, tworzyła ośnowę dla wyjątkowego zespołu krajobrazowego (il. 5). Doskonała ekspozycja przestrzenna czerniakowskiego pawilonu Augusta Mocnego pozwalała także na widokowe powiązanie budowli z pobliskimi dobrami królewskimi w Arkadii⁴⁶, Czerniakowie⁴⁷, Wilanowie⁴⁸ i Ujazdowie⁴⁹. W powyższym

⁴³ W. Hentschel, op. cit., s. 195.

⁴⁴ „Kurier Polski”, 1732, nr 133, s. 157, BUW – Gab. St. D., sygn. 2g.22.6.1.

⁴⁵ Plan pt.: *Plan und Stiuation von der Gegend Belveder bis Villanow nebst einen Stück der Weichsel auch die Höhe bis hinter Sluzewo*, przed 1732, LfDS, sygn. LfDS PS M4 IV Bl-18.

⁴⁶ Dawny pawilon Herakliusza Lubomirskiego projektu Tylmana z Gameren wraz z towarzyszącym ogrodem i źródłami zwany „Arkadią” położony ok. 340 metrów na północ od Królikarni.

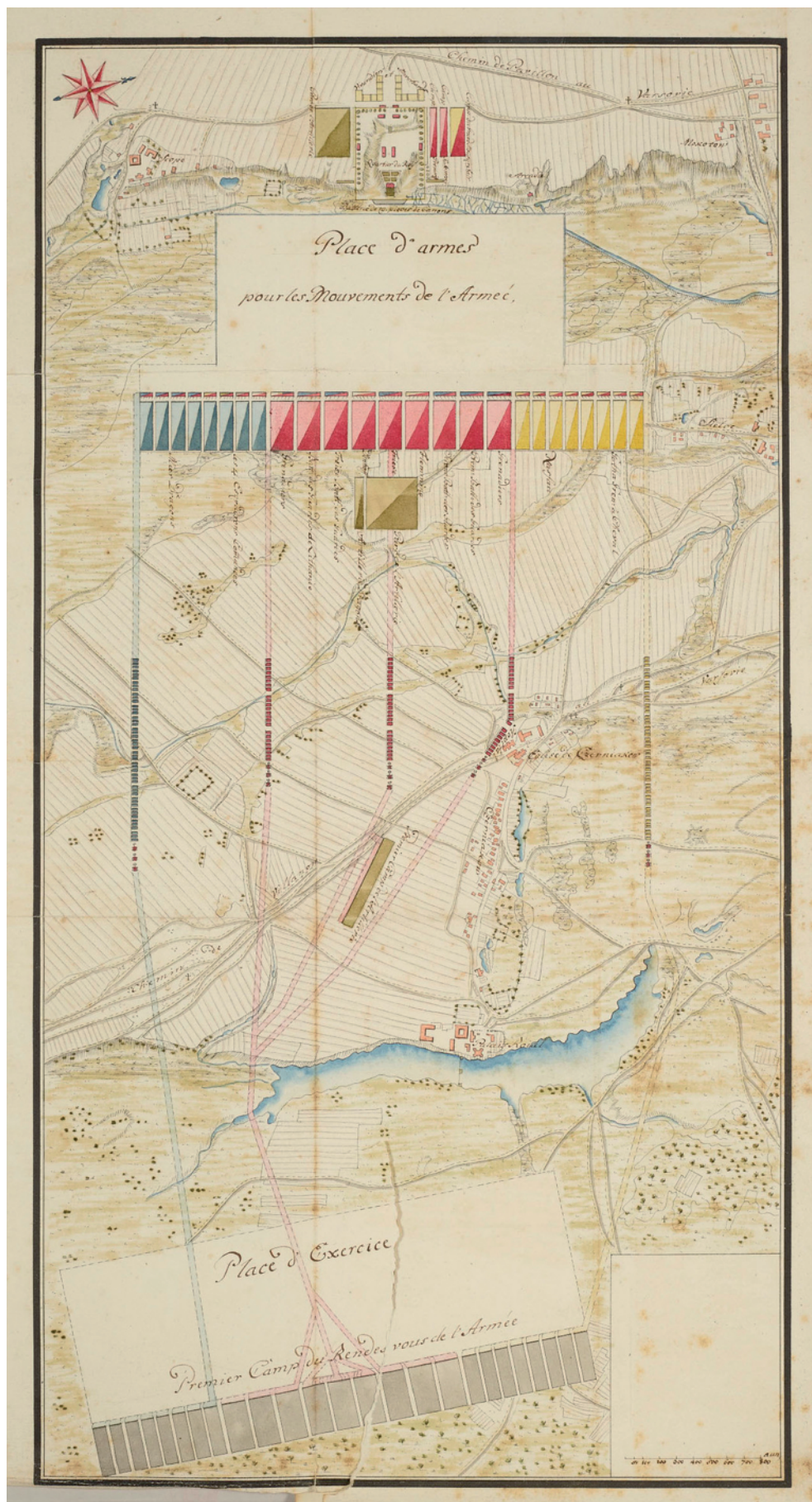
⁴⁷ Dawny dwór Herakliusza Lubomirskiego nad Jeziorem Czerniakowskim oddalony od Królikarni o ok. 2 918 metrów w kierunku północno-wschodnim pełnił w trakcie Kampamentu funkcję kwatery królewskiej Augusta II.

⁴⁸ Letni pałac Augusta Mocnego nad Jeziorem Wilanowskim oddalony od Królikarni o ok. 5 020 metrów w kierunku południowo-wschodnim pełnił także w trakcie trwania Kampamentu rolę kwatery królewskiej i był prawdopodobnie, wraz z Ogrodem Saskim, zapleczem logistycznym dla transportu drzewek pomarańczowych zdobiących ogród i trybuny darniowe obozu królewskiego na Króliczej Górze.

⁴⁹ Wraz z dawnymi łażniami Lubomirskiego, Belwederem i zamkiem oddalonym o ok. 3 400 metrów w kierunku północnym i północno-wschodnim. W zasięgu dwukierunkowego widoku znajdowałby się także planowany do budowy pawilon wzniesiony na grobli zamykającej kanał królewski u podnóża Zamku Ujazdowskiego (patrz plan pt.: *Plan von dem Königlichen Canal Unter den Königl. Schlosse Ujatzow, gelegen nebst den angrätzenden Königl. Baade, Hoff Braunhäuß und neuen Thiergarten*, LfDS, sygn. LfDS PS M69 X Bl-13).

5. Plan przedstawiający rozmieszczenie placów manewrowych oraz obozu królewskiego Augusta Mocnego podczas Wielkiego Kampamentu w 1732 roku. J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, 1732, The Royal Collection Trust, sygn. RCIN 727038.a

5. Plan showing the layout of manoeuvring yards and the royal encampment of Augustus the Strong during the Great Campaign of 1732. J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, 1732, The Royal Collection Trust, ref. RCIN 727038.a

kontekście kwatera królewska na szczycie Króliczej Góry jawi się jako komponent wielkoprzestrzennego zespołu krajobrazowego, kształtowanego wtórnie dzięki wykorzystaniu potencjału istniejących już obiektów rezydencjonalnych oraz lokalnej topografii Skarpy Warszawskiej i Doliny Wisły.

Niewielkie założenie o charakterze paradno-ogrodowym, jak można określić kwaterę Augusta Mocnego na szczycie Króliczej Góry, istniało w swojej pełnej postaci stosunkowo krótko. W roku 1736 pozostało po nim jedynie drewniane ogrodzenie, peryferyjnie usytuowane murowane budynki zajmowane w czasie Kampamentu przez Marszałka Nadwornego Koronnego Jana Klemensa Branickiego (pawilon południowy), tajnego radcy królewskiego Heinricha von Brühla (pawilon północny) oraz drewniany most na osi głównej dawnego założenia. Reprezentacyjny pawilon królewski z Czerniakowa był architektonicznym i ceremonialnym odpowiednikiem tzw. „Pawilonu” wybudowanego w 1730 roku według projektu Matthäusa Daniela Pöppelmann⁵⁰ w saksońskim Zeithain. Możliwe, że tak jak on popadł w ruinę⁵¹ lub został przeniesiony⁵² w inne, nierozpoznane dotąd miejsce.

Użyte w zidentyfikowanych rysunkach szrafy przysparzają trudności w jednoznacznym ustaleniu materiału, z jakiego wykonano pawilon. We wszystkich rzutach z góry obejmujących kwaterę królewską lub cały obszar manewrów wojskowych pawilon królewski oznaczony jest kolorem czerwonym, przypisanym do obiektów murowanych. Zestawienie tych przedstawień z obrazem autorstwa nadwornego malarza Augusta Mocnego, Johanna Samuela Mocka⁵³ oraz późniejszymi akwarelami Zygmunta Vogla⁵⁴ pozwala na jednoznaczną identyfikację tylko wspomnianych już bocznych pawilonów jako w pełni murowanych. Przekroje poprzeczne pawilonu królewskiego⁵⁵ obrazują natomiast widoczne elementy konstrukcyjne wykonane z drewna (oznaczone kolorem żółtym). Idąc tym tropem można wysnuć hipotezę, jakoby pawilon czerniakowski oraz towarzyszące mu kwatery dam dworu wykonane były w konstrukcji szachulcowej, co odpowiadałoby krótkiemu terminowi realizacji budowy kubatur.

⁵⁰ F. Dieckmann, *Pöppelmann oder Die Gehäuse der Lust*, Dresden 2012, s. 93.

⁵¹ H. Beschorner, op. cit., s. 101–102.

⁵² Ciągłość przynależności obszaru do majątku królewskiego Augusta III w 1736 roku z jednoczesnym udokumentowaniem stanu pełnego zachowania wszystkich trwałych elementów ówczesnego wyposażenia kwatery jak: ogrodzenie, most drewniany, budynki gospodarcze pozwala wysnuć hipotezę jakoby techniczne zaniedbanie obiektu po śmierci Augusta Mocnego w 1733 roku nie miało w tym wypadku miejsca.

⁵³ Obraz malowany na płótnie pt.: *Kampament wojsk polskich, saskich i litewskich na Czerniakowie 31 lipca–18 sierpnia 1732*, J. S. Mock, Zamek Królewski w Warszawie, sygn. ZKW/304.

⁵⁴ Akwarela pt.: *Widok Królikarni od strony wjazdu*, Z. Vogel, 1791, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego – Gabinet Rycin, Gab. Ryc. BUW zb. Król. T. 75, nr 231.

⁵⁵ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warszawa 1732, karta 8r, SLUB, sygn. Mscr.Dresd.J.13.

Obszar zajmowany w 1732 roku przez kwaterę królewską Augusta II Wettyna powrócił po jego śmierci do pierwotnej funkcji, tzn. gospodarstwa specjalizującego się w hodowli łownych królików. Zachowane boczne pawilony murowane, zajmowane w czasie Wielkiego Kampamentu przez Branickiego i Brühla, pełniły do końca panowania Augusta III w 1763 roku funkcję domów mieszkalnych królewskiego myśliwego⁵⁶ i gajowego⁵⁷. Kres istnienia dawnej kwatery królewskiej Augusta Mocnego przyniosła ostatecznie budowa klasycystycznego pałacu projektu Dominika Merliniego, wzniesionego w latach 1782–1786 dla szambelana króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, Karola de Thomatisa. Wspomniane pawilony boczne dawnej kwatery królewskiej dotrwały jako ruina do 1791 roku. Jedynymi relikami dawnej kwatery królewskiej Augusta Mocnego czytelnymi do dzisiaj w krajobrazie Królikarni są: południowa rampa ziemna umożliwiająca wejście na szczyt Króliczej Góry oraz lustrzane rampy wschodnie służące na przełomie XVIII i XIX wieku jako ramy dla murowanego tarasu ogrodowego z grotą.

Pośrednie zaangażowanie warszawskich rezydencji Augusta Mocnego w tworzenie zaplecza logistycznego i ceremonialnego dla Wielkiego Kampamentu pozwoliło na zachowanie śladów oprawy królewskiej rewii w innych miejscach. Jednym z nich są malowane w biało-zielone ukośne pasy, dębowe pojemniki do uprawy cytrusów i innych roślin egzotycznych. Odtworzone w 2015 roku w Ogrodzie Wilanowskim⁵⁸ charakterystyczne kubły dekorowały także w 1732 roku tarasy i ogród Królikarni. Są one współcześnie namacalnym wspomnieniem warszawskiej kolekcji cytrusów Augusta Mocnego oraz wpływu jego mecenatu na rozwój tutejszej sztuki ogrodowej XVIII wieku.

Detalem, którego proveniencja może być hipotetycznie wiązana z programem dekoracyjnym elewacji czerniakowskiego pawilonu Augusta Mocnego jest drewniany kartusz herbowy⁵⁹. Obiekt eksponowany na wystawie „Splendor władzy. Wettynowie na tronie Rzeczypospolitej”⁶⁰ przedstawia herb domu Wettynów umieszczony na godle Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Rzeźbiarski detal wpisuje się

⁵⁶ Mapa *Delineacya do Kontraktu Między J Mcią Augustem III. y Wielebnym Przeorem Karmelitańskim. Bozi poztanowionego. Według Wymiaru y Spisania Należytego in Anno 1736*, Bildarchiv Foto Marburg, sygn. mi00460c07.

⁵⁷ A. F. Zürner, *Kurtze Anleitung Zur gewöhnlichen Reise Von Dreßden nach Warschau : Mit unterschiedenen Geographischen Delineationen, special-Chärtgen und allerhand dienlichen Nachrichten von dißfalligen Gegenden, für die solchen Unterricht zu dergleichen Passagen nöthig habende Reisende, Zur Anweisung, Wie der vor etlichen Jahren edirte kleine Pohlische Weg-Weiser oder Reise-Gefährte Nebst seinem General-Chärtgen und Anhang Mit unterschiedenen anbey an die Hand gegebenen Supplementen und Verbesserungen bey dergleichen Reisen zu appliciren und nützlich zu gebrauchen sey / auf Veranlassung entworffen von Adam Friedrich Zürnern, Königl. Pohl. und Churfl. Sächß. bestallten Land- und Grentz-Commissario, auch Geographo (...)*, Nürnberg 1738, s. 49.

⁵⁸ Ł. Przybylak, *Ogrody Królewskie w Wilanowie i ich rola w utrzymywaniu historycznych wartości ogrodniczych współczesnej Warszawy*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Polskiej Akademii Nauk – Oddział w Krakowie”, 2019, nr XLVII, s. 316–317.

⁵⁹ Drewniany kartusz herbowy, wys. 97 cm, szer. 60,4 cm, gł. 23 cm, waga 8841 g, SKD Rüstkammer Inv. P 0342.

⁶⁰ Wystawa organizowana od 5 listopada 2021 do 30 stycznia 2022 przez Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie we współpracy ze Staatliche Kunstsammlungen Dresden.

w ogólny charakter dekoracji frontowej elewacji czerniakowskiego pawilonu na wysokości jego tympanonu⁶¹.

Problem autorstwa projektu rezydencji polowej na Króliczej Górze

Zleceniodawcą i fundatorem budowy tymczasowej kwatery królewskiej na szczycie Króliczej Góry w Czerniakowie pod Warszawą był król Rzeczypospolitej Obojga Narodów i elektor saski August II zwany Mocnym.

Autorem projektu królewskiego pawilonu w Czerniakowie, reżyserem manewrów wojskowych oraz prawdopodobnie całej towarzyszącej im oprawy ogrodowo-infrastrukturalnej został Carl Friedrich von Pöppelmann⁶². Na czas trwania Wielkiego Kampamentu przebywał on w asyście przybocznej Augusta Mocnego i zakwaterowany był wraz z innymi wysokimi rangą dostojnikami w pałacu w Wilanowie⁶³. Nie sposób nie łączyć podwarszawskiej budowli w Królikarni ze wspomnianym już pawilonem z Zeithain, gdzie w skrajnej części rozległego placu manewrowego nieopodal Radewitz, Matthäus Daniel Pöppelmann zaprojektował⁶⁴ dla Augusta Mocnego i jego gości luksusową lożę obserwacyjną o planie prostokąta o wymiarach 30×15 metrów. Podobnie jak budynek z Czerniakowa miał on dwukondygnacyjną otwartą galerię, z której podziwiać można było odbywającą się wokół militarną rewię (il. 6). Pawilon czerniakowski pod Warszawą także otrzymał zredukowaną galerię korespondującą z możliwościami obserwacyjnymi, zapewnianymi przez cypel Skarpy Warszawskiej. Galerie obejmowały tym samym elewację wschodnią oraz szczytowe - południową i północną. W odróżnieniu od pawilonu z Zeithain elewacje pawilonu czerniakowskiego posiadały rozbudowaną dekorację architektoniczną z wyraźnie wyodrębnionym frontem. W wyglądzie zewnętrznym budowli można dopatrzeć się analogii m.in. z murowanymi pałacami w Grosser Garten w Dreźnie jak również nieodległym od niego pawilonem w Übigau

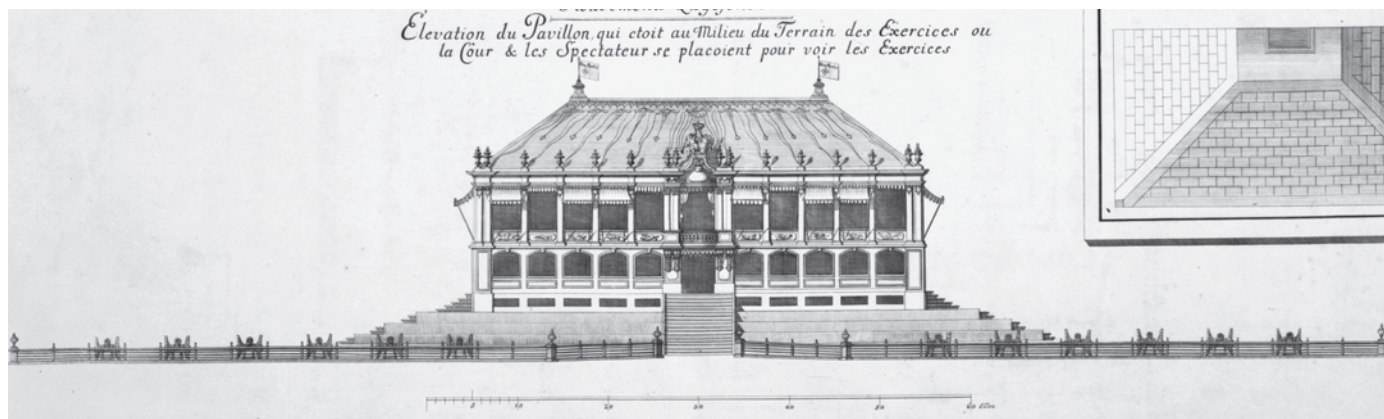
⁶¹ Jedenaście zidentyfikowanych przez Autora tekstu rękopiśmiennych albumów i ich części z 1732 roku pt.: *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732* przedstawia ujęcie elewacji zachodniej (ogrodowej) i wschodniej (skierowanej ku Dolinie Wisły) drewnianego pawilonu królewskiego na szczycie Króliczej Góry w Czerniakowie pod Warszawą. Jednym z elementów dekorujących elewację zachodnią pawilonu (będącą jednocześnie jego elewacją frontową) był według przytoczonych źródeł kartusz umieszczony w tympanonie wieńczącym linię dwóch głównych wejść do budynku. Kartusz jest jednocześnie jednym z elementów, którego wizerunki w każdym z kolejnych albumów przedstawiają drobne różnice tak w jego ornamentyce, jak i proporcjach. Identyfikowane są bowiem dwa główne obrazy kartusza jako medalionu z monogramem królewskim „AR” ujętym w wolutowe dekoracje i wieńczonym koroną królewską lub w wersji uproszczonej jako pusty medalion ujęty w woluty z koroną królewską w szczytowej części. Szczególnie to drugie ujęcie kartusza widoczne w wersji albumu ze zbiorów SLUB Sign. Mscr. Dresd. App. 3159. Bl. 6r wykazuje pewną analogię z drewnianym kartuszem herbowym ze zbiorów SKD Rüstammer Inv. P 0342. W poszukiwaniu analogii w dekoracji elewacji reprezentacyjnych gmachów myśliwskich epoki augustiańskiej warto zwrócić uwagę na dekoracje otworów okiennych i głównych wejść do pałacu myśliwskiego Augusta Mocnego w Moritzburgu. Autor tekstu w materiale ilustracyjnym obrazującym widok warszawskiego pawilonu królewskiego przedstawił w sposób schematyczny dekorację kartusza jako herbu Wettynów na godle Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W ślad za wskazanymi nieścisłościami w dokumentacji przedmiotowej dekoracji jest to wyłącznie hipoteza autora wymagająca dalszych badań i analiz.

⁶² W. Hentschel, op. cit., s. 61.

⁶³ „Kurier Polski”, 1732, nr 135, s. 3–4, BUW – Gab. St. D., sygn. 2g.22.6.1.

⁶⁴ H. Beschorner, op. cit., s. 95.

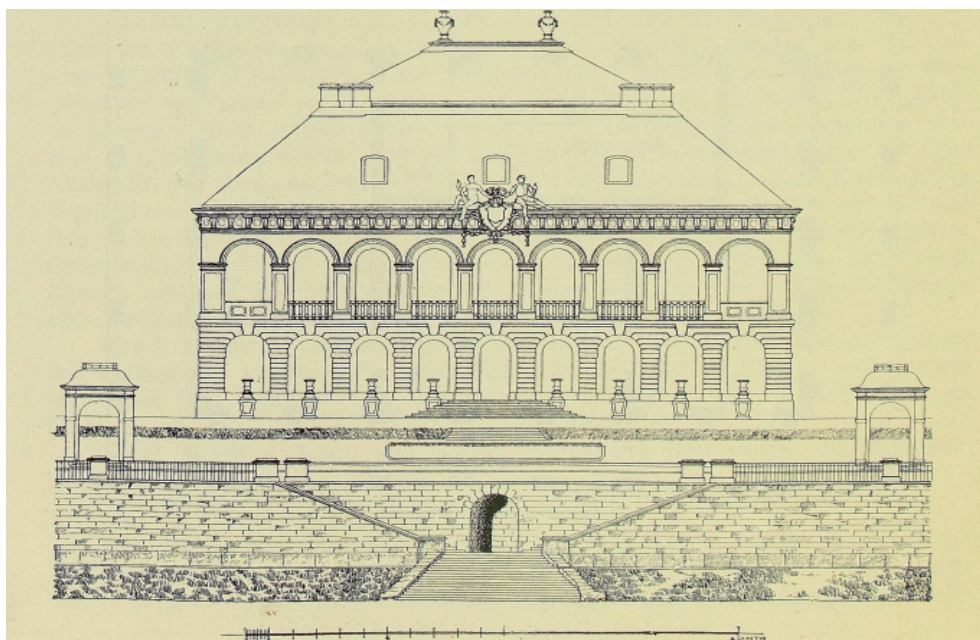
6.

7.

6. Widok elewacji pawilonu z 1730 roku wybudowanego na Kampament w Zeithain. Budowla projektu Matthäusa Daniela Pöppelmann'a zilustrowana w albumie autorstwa Ferdinanda von Nicolai pt.: *Grundrisse derer unterschiedenen Bewegungen und Kriegsübungen, welche von denen chursächsischen Truppen in dem Lager bei Zeithayn 1. – 26. Juni 1730 vollzogen worden*, z ok. 1786 roku, Württembergische Landesbibliothek, sygn. Nic. S. 80, Tab. 3

6. A view of the elevation of the 1730 pavilion built for the Campaign in Zeithain. The edifice designed by Matthäus Daniel Pöppelmann and illustrated in the album by Ferdinand von Nicolai, entitled *Grundrisse derer unterschiedenen Bewegungen und Kriegsübungen, welche von denen chursächsischen Truppen in dem Lager bei Zeithayn 1. – 26. Juni 1730 vollzogen worden*, from approx. 1786, Württembergische Landesbibliothek, ref. Nic. S. 80, Tab. 3

7. Widok na elewację ogrodową murewanego pawilonu Augusta Mocnego w Übigau nad Łabą niedaleko Drezna. Rysunek z C. Gurlitt, *Die Kunstdenkmäler von Dresdens Umgebung, Teil 2: Amtshauptmannschaft Dresden-Neustadt Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler des Königreichs Sachsen, Bd. 26*, Dresden 1904, s. 262, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. Hist.Sax.A.169.b-2,26

7. View of the garden elevation of the bricked pavilion of Augustus the Strong in Übigau on the Elbe near Dresden. Drawing from: C. Gurlitt, *Die Kunstdenkmäler von Dresdens Umgebung, Part 2: Amtshauptmannschaft Dresden-Neustadt Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler des Königreichs Sachsen, Bd. 26*, Dresden 1904, p. 262, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, ref. Hist.Sax.A.169.b-2,26

nad Łabą (il. 7). Pawilon królewski na Króliczej Górze został wybudowany na planie prostokąta o wymiarach ok. 27 na 15 metrów. Dwukondygnacyjny budynek miał wysokość całkowitą ok. 14 metrów bez masztów flagowych. Centralny korpus pawilonu mieszczący na parterze apartamenty królewskie (sień, antyszambler, garderobę, sypialnię) a na piętrze jadalnię, kryty był czterosпадowym dachem o ozdobnym gzymsie i dekorowanej kalenicy. Otwarta, dwukondygnacyjna galeria przylegająca do południowego i północnego szczytu budynku oraz elewacji wschodniej posiadała pulpitowe zadaszenie. Dekoracja elewacji szczytowych i elewacji wschodniej pawilonu obejmowała:

- złożone zwieńczenia skraju kalenicy dachu w formie wazonów z masztami flagowymi,
- złożone detale w postaci czaprakowych⁶⁵ kapiteli pilastrów i filarów w formie maszkaronów,

⁶⁵ J. Sito, op. cit., s. 217.

- złożone zwieńczenia kolumn galerii w formie płonących kul armatnich umieszczone w osi ponad gzymsem dachu pulpitowego,
- złożone klucze łuków górnej galerii w formie muszli,
- dekoracyjne zadaszenie łoża królewskiej umieszczonej w osi symetrii wschodniej elewacji pawilonu,
- złożony kartusz z herbem królewskim Wettynów lub z cyfrą królewską „AR”,
- złożone panoplia umieszczone nad wejściem głównym do sali widowiskowej na pierwszym piętrze pawilonu,
- przeszklone latarnie na świece umieszczone na wejściu na główne schody.

Autorstwo kompozycji ogrodowej towarzyszącej królewskiemu pawilonowi z dużym prawdopodobieństwem można również przypisać C. F. Pöppelmannowi. Z jednej strony wynika to z odpowiedzialności⁶⁶ za scenariusz architektoniczno-funkcjonalny całego przedsięwzięcia. Z drugiej wskazuje na to widoczna maniera opierania ornamentów parteru ogrodowego usytuowanych najbliżej pałacu na podziale jego powierzchni na pięć centralnie ułożonych trawników (identyfikowana także na przykład w projekcie dla ogrodu przy pałacu królewskim w Kargowej⁶⁷ czy projekcie założenia pałacowo-ogrodowego Heinricha v. Brühla z lat 1747–1750 w podwarszawskiej Woli). Jednoznaczne potwierdzenie tej tezy wymaga jednak dalszych badań, obejmujących przede wszystkim źródła pisane, wskazujące choćby na wynagrodzenia pobierane z kasy królewskiej w okresie przygotowań do Kampamentu. Wzorem praktyk z obozowiska „Lustlager” w zakresie ogrodniczej troski o polowy ogród i wszelkie roślinne dekoracje⁶⁸ można w przypadku Królikarni domniemywać, że pielęgnacja tamtejszego ogrodu była obowiązkiem głównego królewskiego ogrodnika w Warszawie lub osób przez niego delegowanych. W czasie trwania Kampamentu na stanowisku tym znajdował się (do 1740 roku) Joachim Heinrich Schultze⁶⁹.

Królewski ogród polowy i jego kompozycja

Oprawę ogrodową pawilonu królewskiego na Króliczej Górze można podzielić na dwie części tj.: przedogród ozdobny oraz ogród tarasowy. Obydwie części zostały zaplanowane w osiowym porządku odzwierciedlającym oś symetrii królewskiego pawilonu i zajmowały łącznie powierzchnię ok. 1 805 m² (il. 8). Przedogród został rozplanowany na kształcie trapezu o wymiarach 52 metry szerokości frontowej części, 41 metrów długości oraz 43 metry szerokości części tylnej, przyległej do fasady pawilonu. Przestrzeń ogrodu o powierzchni 1 700 m² oddzielona była od otoczenia formowanym żywopłotem (prawdopodobnie grabowym – *Carpinus betulus*) utrzymywanym na wysokości ok. 100–130 cm i szerokości ok. 200 cm. W żywopłocie wycięto pięć przejść, z czego trzy główne o szerokości ok. 7 i 4 metrów akcentowane były drewnianymi słupami, malowanymi

⁶⁶ *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016, s. 363.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ H. Beschorner, op. cit., s. 205.

⁶⁹ *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1729*, Leipzig 1729, s. 88, SLUB, sygn. Hist.Sax.I.179–1729.

w ukośne biało-niebieskie pasy, zwieńczonymi przeszkłonymi latarniami na świece o wysokości ok. 200–250 cm. Przejście zlokalizowane na przedłużeniu osi symetrii pawilonu i będące jednocześnie wejściem głównym do przedogrodu miało w środku wbity w podłoże buńczuk⁷⁰, dodatkowo akcentujący osiowość całego założenia. Usytuowanie trzech najszerszych przejść w żywopłocie odzwierciedlało prostopadły układ głównych osi kompozycji przestrzennej, na której oparta była aranżacja ogrodu. Dwa pozostałe przejścia o szerokości ok. 2,8 m zlokalizowane były odpowiednio przy południowo-zachodnim i północno-zachodnim narożniku pawilonu. Stanowiły one wejście do wąskiego łącznika pomiędzy przedogrodem a ogrodem tarasowym. Z łączników możliwe było także wejście na parter otwartej galerii pawilonu. Boczne żywopłoty zyskały przedłużenie w kierunku wschodnim, gdzie obejmowały odpowiednio południowo-wschodni i północno-wschodni narożnik pawilonu. Formowany żywopłot stanowił jednocześnie optyczną podstawę dla palisady z drzew⁷¹ liściastych⁷² rosnących rytmicznie w równych odstępach. Drzewa o wyrównanym wzroście sięgającym ok. 400–450 cm stanowiły dodatkowe wizualne wydzielenie kameralnej przestrzeni królewskiego przedogrodu.

Całość aranżacji w formie salonu ogrodowego opierała się na wspomnianym już prostopadłym układzie głównych osi kompozycji przestrzennej, podkreślonym przez cztery partery ogrodowe⁷³ i układ alejowy o szerokości ok. 6–6,5 metrów. Partery gazonowe miały obrys zewnętrzny równoległy do trapezoidalnego kształtu całego przedogrodu i były względem siebie symetrycznie rozmieszczone. Na ornament każdego z parterów składał się centralny owalny trawnik ujęty w kolejne cztery symetryczne trawniki, a całość okolona była gazonowym pasem o szerokości ok. 1,3 metra. Mniej więcej w połowie długości każdego z boków parterów w gazonowym pasie znajdował się akcent w postaci owalnego trawnika. Linie łączące ze sobą naprzeciwległe elipsy porządkowały jednocześnie krzyżową kompozycję

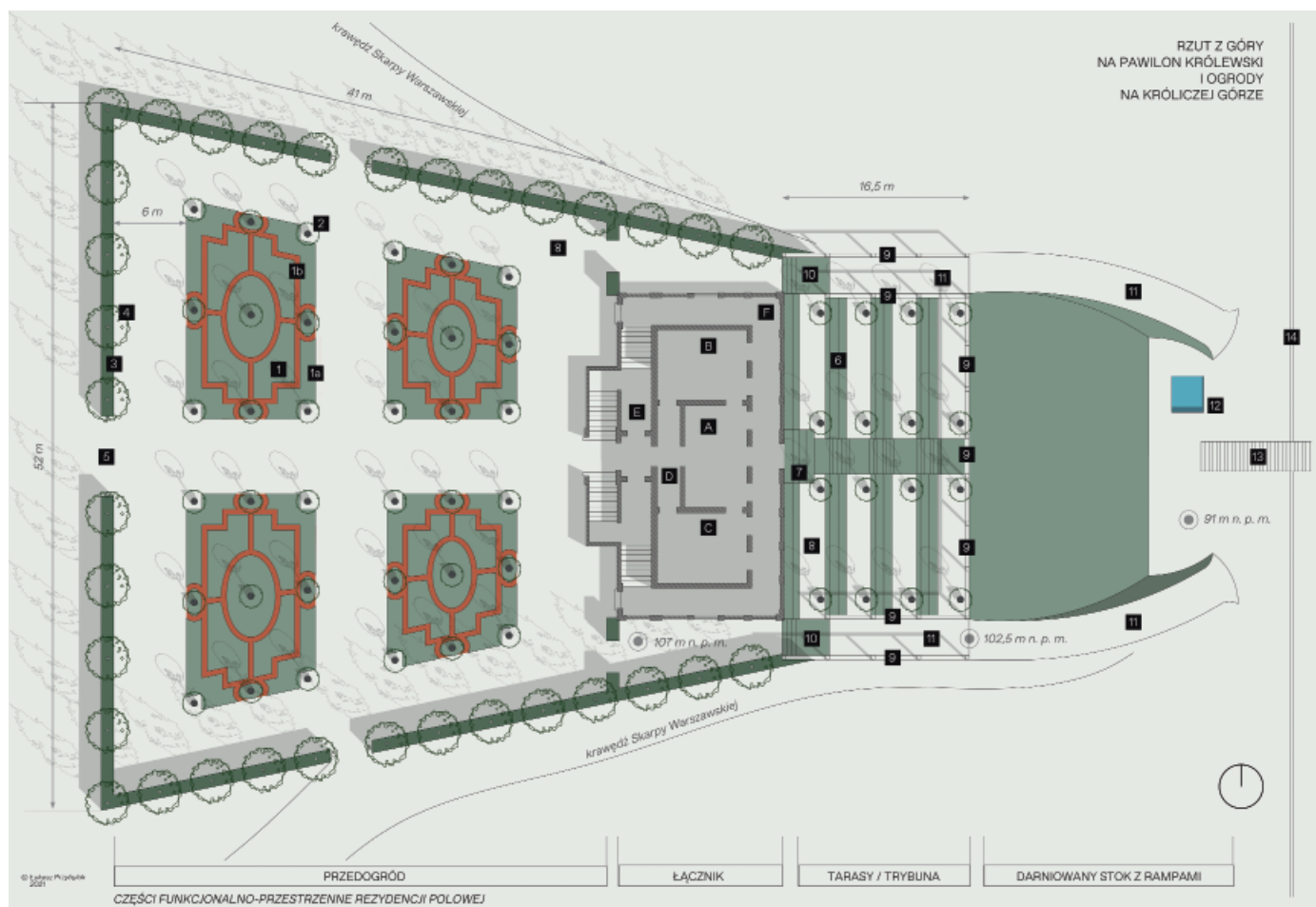
⁷⁰ „Kuryer Polski”, 1732, nr 135, s. 171, BUW – Gab. St. D., sygn. 2g.22.6.1.

⁷¹ Należy jednak wskazać, że palisadę drzew dokumentują jedynie wybrane albumy sporządzone w 1732 roku, a nie znajduje to potwierdzenia choćby w obrazie Johanna Samuela Mocka. Niemniej jednak, w świetle aktualnego stanu badań nad ukształtowaniem kwatery królewskiej Augusta Mocnego ze szczytu Króliczej Góry, nie można wykluczyć jej istnienia. Wskazany brak uwiecznienia palisady drzew przez J. S. Mocka nie powinien stanowić potwierdzenia stanu rzeczy, a być brany pod uwagę jako możliwe artystycznie uproszczenie autora obrazu. Zabiegi tego typu znane są chociażby z twórczości Bernardo Belotto zw. Canaletto, który ze względów kompozycyjnych nie uwiecznił na obrazie pt. *Pałac w Wilanowie – widok od strony północnej* (Zamek Królewski w Warszawie, ZKW/460) z 1777 roku istniejącego jeszcze wówczas szpaleru kasztanowców (*Aesculus hippocastanum*) rosnących wzdłuż krawędzi tarasu z górnym ogrodem pałacowym. J. S. Mock na obrazie pt.: *Kampament wojsk polskich, saških i litewskich na Czerniakowie 31 lipca-18 sierpnia 1732* (Zamek Królewski w Warszawie, Zkw/304) sugeruje natomiast, że we wnętrzu formowanego żywopłotu otaczającego ogród umieszczone były drewniane słupy o wysokości ok. 130 cm, na szczycie których zamontowane zostały przeszkłone lampiony na świece. Dozę wątpliwości w zakresie powstania palisady z drzew liściastych wprowadzają także różnice w wizerunkach ogrodu pochodzących z tego samego egzemplarza albumu. I tak na przykład w wersji albumu Jaucha i Pfunda z 1732 roku, SLUB, Mscr.Dresd.J.20 na karcie 8r widzimy rzut z góry kwatery królewskiej gdzie zidentyfikować można łącznie 28 sztuk drzew (po 14 sztuk od strony północnej i południowej). Tymczasem widok pawilonu i przedogrodu od frontu zobrazowany w lewej części karty 10r sugeruje jakoby drzew było łącznie 32, a to za sprawą dodatkowych par drzewek akcentujących boczne przejścia z przedogrodu w kierunku ogrodu tarasowego. Palisadę drzew rosnących w linii formowanego żywopłotu ilustruje także schematyczny plan kwatery królewskiej na Króliczej Górze opublikowany w *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender* z 1733 roku, s. 45.

⁷² Prawdopodobnie były to lipy drobnolistne (*Tilia cordata*).

⁷³ *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender* 1733, Leipzig 1733, s. 41, SLUB, sygn. Hist.Sax.I.179–1733.

8.

całego parteru. Jego rysunek wzbogacały dodatkowo kontrastowe pasma wysypane tłuczoną cegłą lub miałem ceglany oddzielające od siebie trawiaste powierzchnie. Gazonowe partery miały rozmiar $19,5 \times 11,5 \times 17 \times 11,7$ metrów w części frontowej oraz $15,6 \times 11,5 \times 13 \times 11,7$ metrów⁷⁴ w części tylnej przedogrodu. Narożniki parterów były załamane do wnętrza, co znajdowało także odzwierciedlenie w dalszym rozwoju ornamentyki wewnątrz parteru. Kwatery salonu ogrodowego były miejscem ekspozycji drzewek pomarańczowych (prawdopodobnie były to pomarańcze gorzkie – *Citrus aurantium*), ustawionych w osi symetrii gazonowej opaski parteru oraz pojedynczych egzemplarzy ustawionych w centralnej części parteru. Łącznie dziewięć drzewek w drewnianych kubłach malowanych w białozielone ukośne pasy⁷⁵ ustawionych było na każdym z czterech parterów przedogrodu (il. 7).

Druga część ogrodu o powierzchni ok. 105 m^2 zlokalizowana od strony wschodniej pawilonu zaaranżowana była na stromym stoku Króliczej Góry. Cztery tarasy ziemne o długości 27 metrów i szerokości 4 metrów każdy biegły równolegle do linii elewacji

8. Widok z góry na pawilon królewski i ogrody na Króliczej Górze. Rys. Autora, 2021

8. Plan view of the royal pavilion and gardens on the Rabbit Hill. Drawing by the Author, 2021

⁷⁴ Oba pomiary uwzględniają przedłużenie linii obrysu parterów o wcięte narożniki.

⁷⁵ Ł. Przybylak, *Die Schlossgärten des Warschauer Hanges in der Zeit der polnisch-sächsischen Union*, prelekcja z dn. 03.09.2021 w ramach kolokwium badawczego nad historią sztuki ogrodowej w Leibniz Universität Hannover.

pawilonu królewskiego. Tarasy służące jako trybuny dla gości królewskich oglądających militarną rewie na błoniach Czerniakowskich posiadały także darniowe ławy. Darnią wykończone były również stoki tarasów. Tarasy ujęte były od strony północnej i południowej prostokątami do nich rampami ziemnymi. Rampy miały ziemno-piaszczystą nawierzchnię ograniczoną z obydwu stron drewnianą balustradą o wysokości ok. 110 cm, malowaną także w biało-niebieskie ukośne pasy. Słupy balustrady wieńczone były przeszklonymi lampionami na świece. Cztery tarasy ziemne przecinał w połowie długości układ czterech odcinków darniowych schodów, podkreślających także oś symetrii pawilonu. Tarasy otrzymały dekorację roślinną w postaci drzewek pomarańczowych ustawionych w przeciwnych krańcach każdego z odcinków. Łącznie znajdowało się tam 16 drzewek pomarańczowych rosnących w drewnianych pojemnikach malowanych w biało-zielone, ukośne pasy. Drzewka ustawione wzdłuż schodów darniowych podkreślały główną oś kompozycji przestrzennej całego założenia oraz stanowiły oprawę dla wejścia do mieszczącego się na parterze pawilonu antyszambru (il. 8).

Drzewka pomarańczowe w ilości 52 sztuk znajdujące się na obszarze całego ogrodu towarzyszącego pawilonowi były intencjonalnym⁷⁶ elementem dekoracyjnym tego założenia. Pomimo zamówienia⁷⁷ złożonego na nie w 1732 roku wykorzystano ostatecznie zasób oranżerii królewskiej z rezydencji w Warszawie lub z Wilanowa⁷⁸ oddalonego zaledwie o nieco ponad 5 kilometrów.

Rampy flankujące ogród tarasowy o długości ok. 16,5 i szerokości 3,5 metra opadały w kierunku wschodnim, by w najbardziej stromej części stoku Króliczej Góry przejść w całkowicie sztuczne nasypy. Odcinki te o długości ok. 25 metrów, szerokości ok. 3,5 metra i kącie nachylenia 19°, mające kształt zwróconych w swoją stronę lekko wygiętych łuków, prowadziły w kierunku drewnianych podestów, na których ustawiona była sygnalizacyjna bateria artyleryjska złożona z 18⁷⁹ lub 19 armat⁸⁰. Bateria artyleryjska zajmowała trapezoidalny obszar wysunięty przed linię ogrodzenia całej kwatery królewskiej i usytuowana była symetrycznie na przedłużeniu osi całego założenia. Pomiędzy stanowiskami artyleryjskimi oddzielonymi od pola manewrowego ogrodzeniem przypominającym forteczny, blankowany mur a stokiem Króliczej Góry biegło drewniane ogrodzenie o wysokości ok. 400 cm otaczające cały obszar obozowiska. Dwie pochyłe rampy ziemne ujmowały z dwóch stron splantowany i darniowany stok o kącie nachylenia ok. 30° (il. 9).

⁷⁶ R. Puppe, „Ew. Königl. Mayst. ein Plaisir zu thun vermeinet, ...” über die Orangerie und den Ober-Lustgärtner des Sächsischen Gartens in Warschau (1713–1739), w: *Hortus Vitae. Księga pamiątkowa dedykowana Andrzejowi Michałowskiemu*, red., M. Arsyński, A. Michałowski, Warszawa 2001, s. 190.

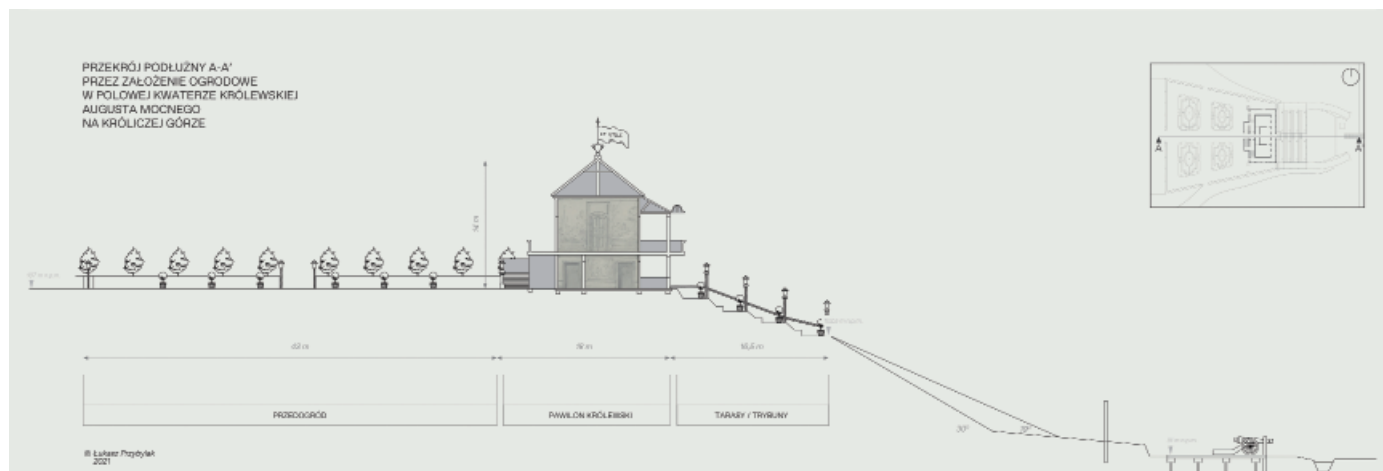
⁷⁷ *Die von Detlef Klefeken zum Zwingerarten gelieferte Lorbeer- und Orangenbäume*, SSD, 10026 Geheimes Kabinett, Nr. Loc. 00774/03, Fol. 153.

⁷⁸ Ł. Przybylak, *The baroque garden in Wilanów – its form, history and perspectives*, w: *Möcsényi Mihály Kertművészeti és Kerttörténeti Műhely és Konferenciasorozat. Barokk Kertművészet / Baroque Garden Art*, red. B. Sólyom, P. Szabó, A. Herczeg, Budapest 2022, s. 167.

⁷⁹ *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1733*, Leipzig 1733, s. 41, SLUB, sygn. Hist.Sax.I.179-1733.

⁸⁰ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warszawa, 1732, karta 7r, SLUB, sygn. Mscr.Dresd.J.20.

9.

Ta stosunkowo rozległa połąć murawy tworzyła odpowiedni kontrast dla jasnej wschodniej elewacji pawilonu i jej złożonych dekoracji. W pobliżu północnej rampy znajdowało się także ocembrowane źródło wody bijącej z wnętrza Skarpy Warszawskiej, służące za ujęcie wody pitnej⁸¹. Choć zagospodarowanie zbocza Króliczej Góry wynikało przede wszystkim ze względów praktyczno-widowiskowych, to przez wzgląd na jego dekorację roślinami egzotycznymi, formami małej architektury oraz darniowymi urządzeniami terenowymi można rozpatrywać je w kategoriach przestrzeni ogrodowej (il. 10).

W zakresie rozwinięcia układu kompozycyjnego przedogrodu i ogrodu tarasowego na Króliczej Górze czytelne są także osie prostopadłe do osi głównej. W przypadku frontowej części założenia jest to linia wyznaczana szerokością poprzecznej alei ogrodowej i akcentowana bocznymi wejściami do salonu ogrodowego. Układ poprzecznych osi ogrodu tarasowego sprowadza się do rytmu wyznaczanego światłem alei przecinających tamtejsze tarasy. W obydwu przypadkach dalsze rozwinięcie osi w kierunku południowym i północnym nie obejmowało innych elementów programowych znajdujących się tak w granicach obozu, jak i poza nimi.

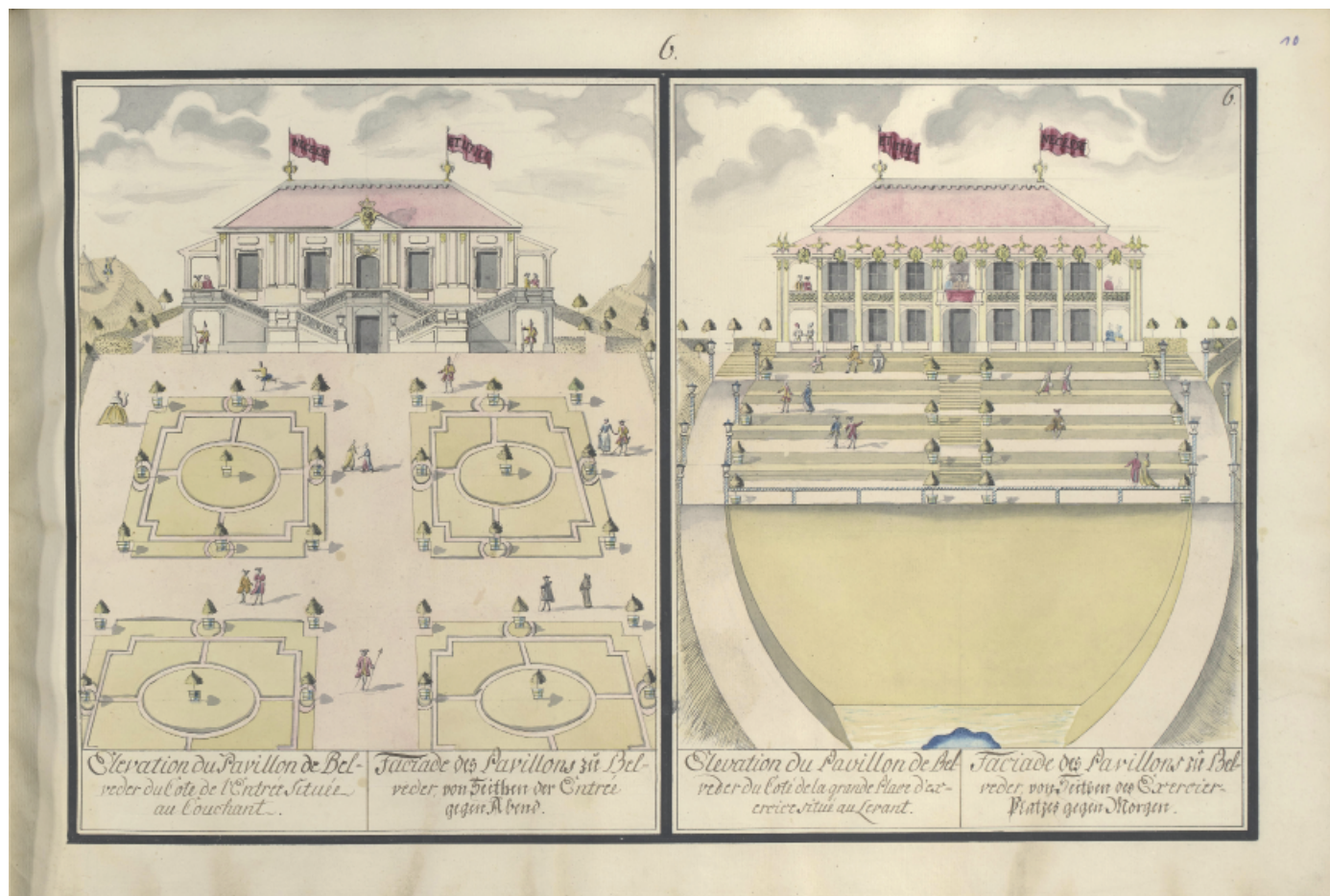
Pomimo braku rysunków i szkiców o charakterze konstrukcyjnym lub dyspozycyjnym dla zagospodarowania terenu obozu królewskiego, na podstawie albumów z 1732 roku można zidentyfikować także istnienie innych przestrzennych relacji wpływających na kompozycję Królikarni jako całości. Głównym węzłem kompozycyjnym całości obozu było miejsce przecięcia głównej osi kompozycyjnej z osią rozpiętą pomiędzy pawilonami dam dworu. Miejsce to było jednocześnie punktem przecięcia się przekątnych obszaru całego obozu. Interesujący w ujęciu kompozycyjnym jest także przebieg rozwinięcia w kierunku zachodnim osi symetrii bocznych alei przedogrodu. Lustrzane odbicie rozwartego układu tych osi względem symetrii frontowej poprzecznej alei daje obraz łądząco przypominający schemat

9. Przekrój podłużny A–A' przez założenie ogrodowe w połowej kwaterze królewskiej Augusta Mocnego na Króliczej Górze. Rys. Autora, 2021

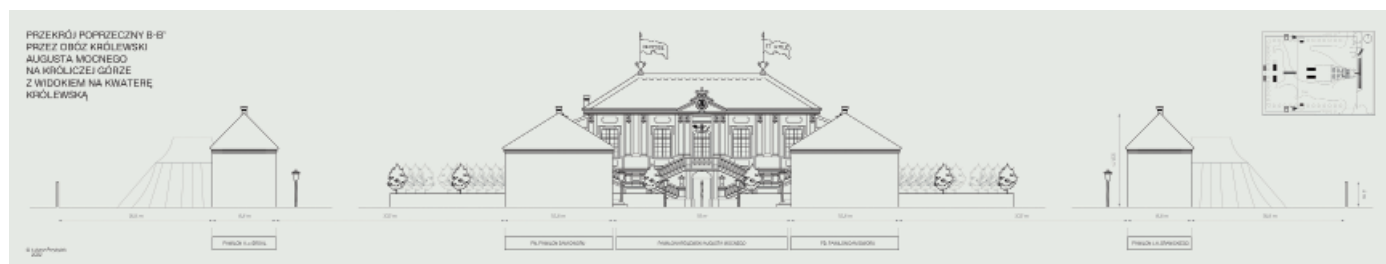
9. Longitudinal section A–A' through the garden layout in the royal field quarters of Augustus the Strong on the Rabbit Hill. Drawing by the Author, 2021

⁸¹ O użyteczności bijącej ze źródła wody do celów spożywczych świadczy adnotacja zawarta w albumie z 1732 r., (J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warszawa, 1732, karta 8r, SLUB, sygn. Mscr.Dresd.J.20.) opisująca: „Der beständige und gesunde Brunnen” co znaczy „trwałe i zdrowe źródło”.

10.

11.

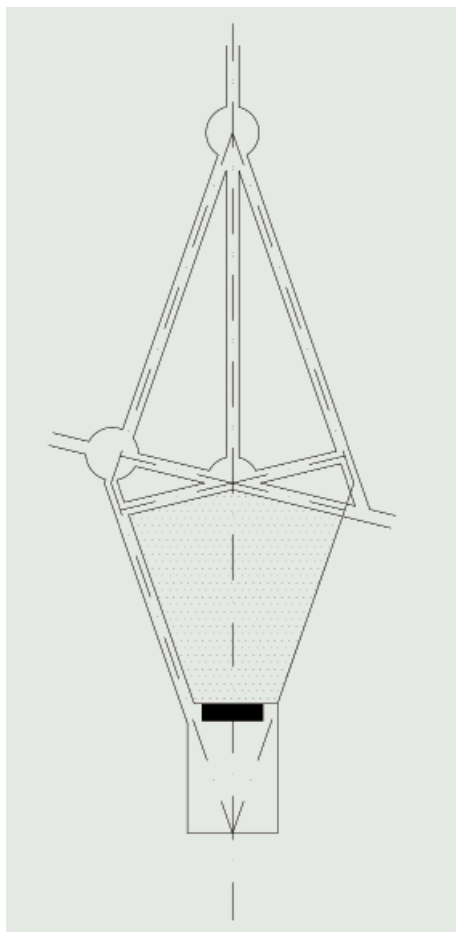

kompozycji założenia królewskiego nanizanego na tzw. Oś Saską wg słynnej interpretacji graficznej Zdzisława Bienieckiego⁸² (il. 12). Wizualne podobieństwo romboidalnej kompozycji przestrzennej kwatery królewskiej w Królikarni do planowanego kształtu rozbudowy założenia saskiego⁸³ w Warszawie to jednak nie wszystko. Przedłużenie osi symetrii bocznych alei założenia ogrodowego w kierunku wschodnim wskazuje nie tylko na wpisanie w całość układu kompozycyjnego bocznych przejść z przedogrodu do części tarasowej oraz szerokości wschodniej elewacji pawilonu.

⁸² Z. Bieniecki, *Oś barokowa Warszawy*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1960, nr 5/4, s. 478.

⁸³ W. Hentschel, op. cit., s. 106.

12.

10. Widok na pawilon królewski Augusta Mocnego na Króliczej Górze. Widok na elewację zachodnią (ogrodową) w lewej części karty. Widok na elewację z galerią i trybunami po stronie wschodniej (prawa część karty). Rysunek z albumu J. D. Jaucha, W. C. Pfunda *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732* z 1732 roku, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. Mscr. Dresd.J.20, karta10r

10. View of the royal pavilion of Augustus the Strong on the Rabbit Hill. View of the west (garden) elevation on the left side of the card. View of the elevation with gallery and grandstands on the east side (right part of the card). Drawing from the album by J. D. Jauch, W. C. Pfund *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732* from 1732, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, ref. Mscr. Dresd.J.20, karta10r

11. Przekrój poprzeczny B–B' przez obóz królewski Augusta Mocnego na Króliczej Górze z widokiem na kwatery królewską. Rys. Autora, 2022

11. Cross-section B–B' through the royal encampment of Augustus the Strong on the Rabbit Hill with a view of the royal quarters. Drawing by the Author, 2022

12. Schemat szkieletu osi kompozycyjnych założenia saskiego w Warszawie wg. Z. Bieniecki, *Oś barokowa Warszawy*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1960, nr 4. Odrys: Ł. Przybylak, 2022

12. Diagram of the structure of the compositional axes of the Saxon complex in Warsaw according to Z. Bieniecki, *Oś barokowa Warszawy*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1960, no. 5/4. Copied by: Ł. Przybylak, 2022

Wzajemne przecięcie osi na wysokości podnóża Króliczej Góry zdaje się także wyznaczać stanowisko centralnej armaty umieszczonej jednocześnie w osi całego założenia. Odbicie osi bocznych alej przedogrodu w kierunku zachodnim wyznacza z kolei miejsce głównych wejść do pawilonów dam dworu (w miejscu przecięcia z osią symetrii tychże pawilonów). Wydłużenie tych osi w kierunku zachodnim ujawnia ich wzajemne przecięcie w miejscu styku z osią poprzeczną całego założenia wyznaczaną przez dwa boczne pawilony Branickiego i Brühla (il. 13).

Całości wizerunku tak kształtującej się kompozycji przestrzennej terenu obozu królewskiego na Króliczej Górze dopełniał w czasie trwania Kampamentu szereg 40 barwnych namiotów tureckich ustawionych wzdłuż drewnianego ogrodzenia i pogrupowanych w 4 bloki. Dodatkowo poprzedzał je rząd drewnianych latarni w formie słupów malowanych w białoniebieskie ukośne pasy, wieńczonych przeszklonymi lampionami na świecę. Kolorystyka elementów wyposażenia obozowiska oraz niektórych namiotów była ściśle związana z barwami regimentowymi formacji biorących udział w rewii. Do głównego zestawienia kolorystycznego namiotów oficerskich należały barwy biała i niebieska z dodatkiem czerwieni oraz biały i zielony z dodatkiem czerwieni⁸⁴. Namioty służyły polowemu zakwaterowaniu

⁸⁴ Materiał inwentaryzacyjny stanu namiotów królewskich z ok. 1760 roku, w zbiorach SSD, 10026 Geheimes Kabinett, Nr. Loc. 01064/02.

13. Obóz królewski Augusta Mocnego na Króliczej Górze – Schemat kompozycyjno-funkcjonalny.

Rys. Autora, 2021. Objaśnienie oznaczeń:

1 – markizy handlowe, 2 – pawilony straży,
3 – pawilon kuchni polowej, 4 – pawilon ciastkarni i winiarni, 5 – most drewniany, 6 – lodownia,
7 – piwnica, 8 – pawilon J. K. Branickiego,
9 – pawilon H. v. Brühl, 10 – stajnie, 11 – pawilony dam dworu, 12 – pawilon królewski, 13 – trybuny pod markizami dla widzów i rytowników,
14 – stanowisko baterii artyleryjskiej,
15 – kładka, 16 – obozowiska regimentów,
M1 – rów melioracyjny mniejszy, M2 – rów melioracyjny większy (składowa systemu kanałów nawadniających Łazienki Królewskie i Wielki Kanał w Ujazdowie), kropkowana pomarańczowa linia – krawędź Skarpy Warszawskiej

13. The royal encampment of Augustus the Strong on the Rabbit Hill: compositional and functional scheme. Fig. Ł. Przybylak 2021. Explanation of designations: 1 – commercial awnings, 2 – guard pavilions, 3 – field kitchen pavilion, 4 – patisserie and winery pavilion, 5 – wooden bridge, 6 – ice house, 7 – cellar, 8 – J. K. Branicki's pavilion, 9 – H. v. Brühl's pavilion, 10 – stables, 11 – ladies' of the court pavilion, 12 – king's pavilion, 13 – grandstands under awnings for spectators and engravers, 14 – artillery battery position, 15 – footbridge, 16 – regimental encampments, M1 – minor drainage ditch, M2 – major drainage ditch (a component of the irrigation canal system of the Łazienki Park and the Great Canal in Ujazdów), dotted orange line – edge of the Warsaw Escarpment

generalicji i arystokracji, jak również ulokowaniu zaplecza kuchennego, służby królewskiej w tym fryzjera i chirurga⁸⁵. Warto zwrócić także uwagę na pewną powtarzalność modułu o wymiarach 18×18 metrów, którego siatka nałożona na obszar całego obozowiska królewskiego odsłania szereg prawidłowości w postaci rytmicznego rozmieszczenia określonych obiektów.

Obóz królewski Augusta Mocnego w Królikarni posiadał szereg elementów przestrzennych wskazujących nie tylko na umyślne kształtowanie całego kompleksu w duchu popularnego w XVIII-wiecznej typu rezydencji *entre cour et jardin* (pomiędzy dziedzińcem a ogrodem). W dyspozycji przestrzennej tego niewielkiego założenia identyfikować można także upodobanie monarchy do architektury centralnej, w której przestrzeń ogrodu podporządkowana była prostemu, krzyżowemu podziałowi, a same ogrody poprzedzały budowlę z każdej strony⁸⁶. W przypadku Królikarni odpowiednikiem pałacowego przeddziedzińca była przestrzeń rozciągnięta pomiędzy

⁸⁵ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des différents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warszawa, 1732, karta 3r, SLUB, sygn. Mscr.Dresd.J.13.

⁸⁶ W. Hentschel, *Die Zentralbauprojekte Augusts des Starken*, Berlin 1969, s. 71.

budynkami polowej kuchni i ciastkarni, będącymi odpowiednikami pałacowych oficyn. Dziedzińcem honorowym można natomiast określić przestrzeń kwadratowego placu znajdującego się za pawilonami dam dworu. Ich wzajemne usytuowanie oraz relacja przestrzenna względem całego kompleksu umożliwia porównanie ich do pałacowych skrzydeł. Odpowiednikiem pałacu jest w tym wypadku pawilon królewski obramowany niewielkim ogrodem (il. 14). Oprócz dyspozycji przestrzennej komponentów założenia na Króliczej Górze upodabniających ją do miniatury klasycznego założenia pałacowo-ogrodowego doby baroku wskazać należy także na umyślną modulację⁸⁷ rozległości wewnątrz krajobrazowych usytuowanych na głównej osi kompozycji przestrzennej. W miarę poruszania się wzdłuż głównej osi kompozycyjnej w kierunku pawilonu obserwator doświadczał sekwencji wewnątrz o zróżnicowanej wielkości, mających wzbudzić w nim określone wrażenia. Ten charakterystyczny zabieg związany z teatralnością architektury rezydencjonalnej znalazł w Królikarni pełnię wyrazu. Warto także zaznaczyć, iż obserwator podążający główną osią do pawilonu przez całą drogę nie miał okazji, by zobaczyć co znajduje się za budynkiem oprawionym w zielone ściany formowanych żywopłotów. Przed oczami miał natomiast symetrycznie ukształtowany kompleks pawilonów z szeregiem barwnych namiotów na tle nieba. Dopiero przejście przez wnętrze pawilonu i wyjście na najwyższy taras od strony wschodniej objawiało przed nim niczym nieskrępowany, rozległy panoramiczny widok obejmujący całą dolinę Wisły i rozległe równiny na wschód od rzeki. Biorąc pod uwagę cel, któremu przyswiecał Wielki Kampament w Warszawie pewnym jest, że widok rozległej doliny pełnej osad, królewskich posiadłości oraz maszerujących licznych wojsk wywoływał pożądane onieśmielenie splendorem i skalą (il. 15).

Niewielkie założenie paradno-ogrodowe w Królikarni miało w czasie trwania Kampamentu także swoje dalsze przestrzenno-funkcjonalne rozwinięcie kształtowane zarówno przez infrastrukturę techniczną, jak również sam scenariusz manewrów wojskowych. W pierwszym przypadku należy wskazać na szeroki zakres prac ziemnych⁸⁸ i melioracyjnych⁸⁹. Dzięki nim nie tylko przystosowano rozległy teren podmokłego podskarpia do manewrów wojskowych, ale także usprawniono wydajność istniejących kanałów wraz z zasilającymi je rowami dostarczających wodę do Ujazdowa. Położony u podnóża Skarpy Warszawskiej wojskowy plac manewrowy założony został na przedłużeniu osi symetrii królewskiego pawilonu. Obszar o wymiarach 1065 metrów szerokości na 818 metrów długości ujęty był od strony Skarpy Warszawskiej w rów melioracyjny w kształcie litery „L” lub „U” o łącznej długości ok. 2 kilometrów⁹⁰. Prostopadłe i osiowe usytuowanie rowów względem pawilonu

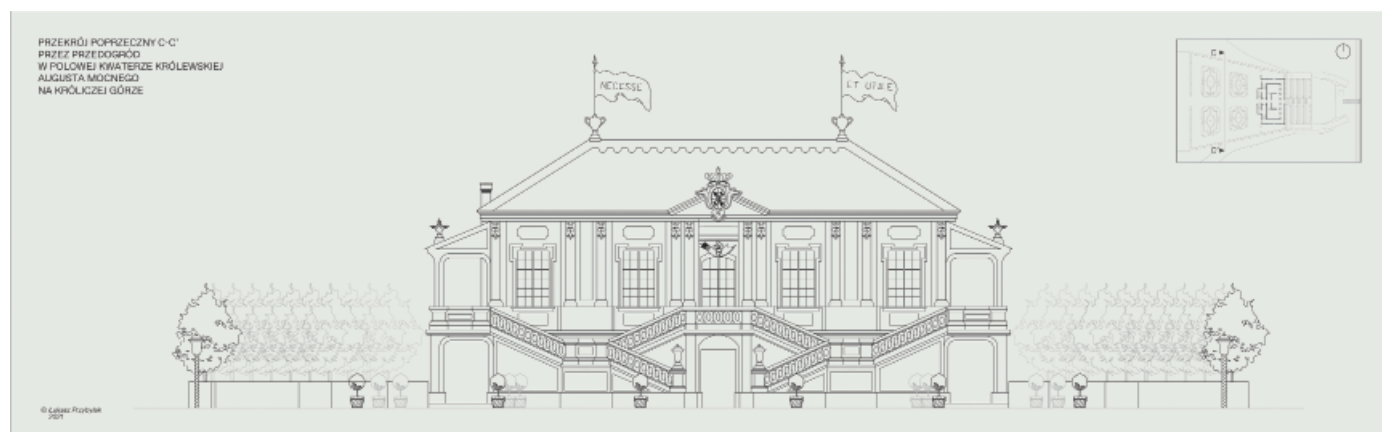
⁸⁷ Ł. Przybylak, *Die Schlossgärten des Warschauer Hanges in der Zeit der polnisch-sächsischen Union*, „Die Gartenkunst”, 2022, nr 1, s. 30.

⁸⁸ *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1733*, Leipzig 1733, s. 41, SLUB, sygn. Hist.Sax.I.179-1733.

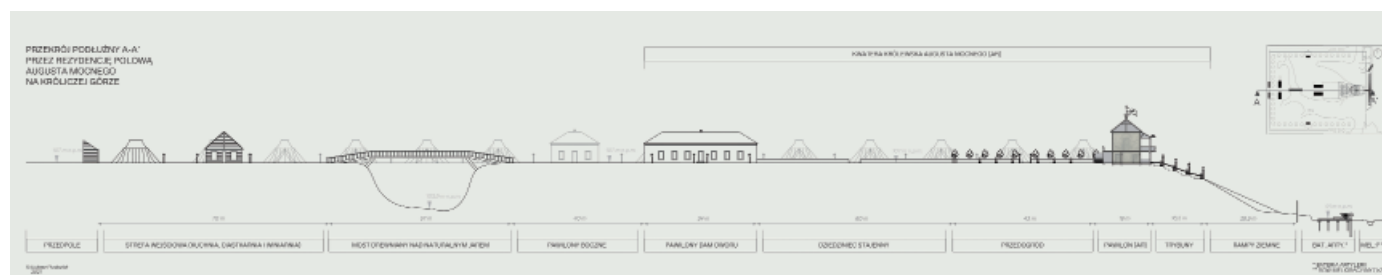
⁸⁹ „Kuryer Polski”, 1732, nr 133, s. 157, BUW – Gab. St. D., sygn. 2g.22.6.1.

⁹⁰ Rękopiśmienne albumy dokumentujące Wielki Kampament z 1732 roku nie są zgodne co do ostatecznego zakresu budowy systemu rowów melioracyjnych u podnóża Króliczej Góry. W obrębie zidentyfikowanych dotychczas wydań albumu rozpoznać można zarówno przedstawienie systemu rowów w formie zbliżonej kształtem do litery „U” otwartej w kierunku Wisły, jak również litery „L”.

14.

15.

14. Przekrój poprzeczny C–C' przez przedogród w polowej kwaterze królewskiej Augusta Mocnego na Króliczej Górze. Rys. Autora, 2021

14. Cross-section C–C' through the foregarden in the royal field quarters of Augustus the Strong on the Rabbit Hill. Drawing by the Author, 2021

15. Przekrój podłużny A–A' przez rezydencję polową Augusta Mocnego na Króliczej Górze. Rys. Autora, 2021

15. Longitudinal section A–A' through the field residence of Augustus the Strong on the Rabbit Hill. Drawing by the Author, 2021

królewskiego było także jednym z elementów kierunkowych dla rozwinięcia kompozycji przestrzennej założenia. W pobliżu północnego skraju rowów znajdował się także dawny pawilon ogrodowy Herakliusza Lubomirskiego zwany „Arkadią”. Jego rozbudowa⁹¹ także miała być częścią szeroko zakrojonych przygotowań do organizacji Kampamentu. W osiowym porządku względem placu manewrowego znajdowało się także pięć marszrut prowadzących w kierunku wschodnim przez Czerniaków na nadwiślańskie łąki pomiędzy wioskami w Wilanowie i Siekierkach.

Całe założenie ogrodowe towarzyszące pawilonowi królewskiemu można identyfikować jako typ ogrodu osiowo-symetrycznego wieloprzestrzennego⁹² ze wskazaniem na wachlarzowe rozwinięcie osi przedogrodu w kierunku przeciwnym do pawilonu. Zespół pawilonu królewskiego i towarzyszących mu ogrodów był zwornikiem kompozycji przestrzennej obszaru obozowiska / kompleksu łowieckiego. Na jego głównej osi, będącej jednocześnie przedłużeniem osi symetrii pawilonu, znajdowały się odpowiednio od strony zachodniej:

- skrzyżowanie głównych dróg z Warszawy z główną drogą prowadzącą do Piaseczna i Góry,
- markizy handlowe flankujące przedpole obozowiska ustawione dla wystawców oferujących drobne przedmioty, wyroby rzemieślnicze oraz produkty spożywcze,

⁹¹ SSD, sygn.12884 Karten, Risse, Bilder, Nr. Schr 007, F 090, Nr 035b, Bl x, y.

⁹² L. Majdecki, *Ogrody warszawskie w XVIII wieku*, w: *Warszawa XVIII wieku. Tom XVI*, red. J. Koweci, Warszawa 1973, s. 235–236.

- symetrycznie rozmieszczone drewniane pawilony straży oparte od strony wschodniej o drewniane ogrodzenie obozowiska,
- reprezentacyjna brama wjazdowa złożona z centralnego przejazdu bramnego oraz bocznych furt ujętych w dekorowane słupy,
- droga prowadząca wprost do pawilonu królewskiego,
- symetrycznie rozmieszczone drewniane budynki, królewskiej składnicy wina i ciastkarni (pawilon południowy) oraz kuchni (pawilon północny),
- drewniany most z balustradą mający ok. 7 metrów szerokości i 57 metrów długości przerzucony nad naturalnym jarem,
- podłużne, wzniesione prawdopodobnie w technologii szachulcowej parterowe budynki (ok. 10,5×35 m) przeznaczone do użytku dam dworu,
- dziedziniec stajenny kwatery królewskiej (63×60 m) wydzielony płóciennym ogrodzeniem wraz z bocznymi furtkami,
- główne wejście do przedogrodu z buńczukiem,
- salon ogrodowy / przedogród,
- główne wejście do pawilonu królewskiego,
- westybul pawilonu,
- antyszambr (parter pawilonu) / wielki salon (piętro pawilonu),
- wyjście z galerii do ogrodu tarasowego (parter pawilonu),
- schody darniowe ogrodu tarasowego,
- stok darniowy ujęty w ziemne rampy,
- drewniany pomost prowadzący do baterii artyleryjskiej,
- bateria artyleryjska,
- rów melioracyjny (mniejszy),
- rów melioracyjny (większy),
- plac manewrowy,
- Pola Czerniakowskie,
- Jezioro Czerniakowskie,
- łąki czerniakowskie,
- rzeka Wisła.

Tak kształtująca się programowo główna oś kompozycji przestrzennej całego założenia, na które składały się elementy kwatery królewskiej oraz towarzyszące Kampamentowi obiekty infrastrukturalne, miała ok. 5 665 metrów długości mierzonych od miejsca zajmowanego przez markizy handlowe po środek rzeki Wisły. W zakresie próby określenia stylowej specyfiki ozdobnego ogrodu przy pawilonie królewskim w Królikarni można posiłkować się stylową interpretacją autorstwa Hugo Kocha dla ogrodu przy wspomnianym już pawilonie w Übigau nad Łabą. Według przytoczonego badacza tamtejsze założenie może być osadzone w strefie wpływów późnego włoskiego renesansu⁹³, które w tym określonym przypadku identyfikowane są tak w bogatym programie tamtejszego założenia, jak również ukierunkowania na walory naturalnego krajobrazu. W kontekście kompozycji przestrzennej całego zespołu architektoniczno-ogrodowego Królikarni próżno jest szukać programowej

⁹³ H. Koch, *Sächsische Gartenkunst*, Berlin 1910, s. 108–109.

złożoności, jednak niewątpliwie czytelne jest w niej wspomnienie monarchy z jego wizyty z 2 sierpnia 1688 roku w założeniu Ludwika XIV w podparyskim Marly⁹⁴. Kreślenie wizji rezydencji w duchu tzw. Pavillonensamble, na których kompozycję przestrzenną składał się układ symetrycznie rozmieszczonych pawilonów towarzyszących głównemu budynkowi było jedną z *idée fixe*⁹⁵ i znakiem rozpoznawczym myśli architektonicznej Augusta Mocnego (il. 11).

Całkowita powierzchnia obszaru zaadaptowanego na potrzeby Wielkiego Kampamentu zajmowała obszar ok. 297 hektarów obejmujących obozowisko królewskie, obozowiska towarzyszące i obydwie place manewrowe. Dla porównania załedwie jeden plac manewrowy w saksońskim Zeithain w 1730 roku miał ok. 740 hektarów powierzchni (il. 16). Mimo, iż powierzchniowa skala podwarszawskiej rewii była mniejsza aniżeli tej nad Łabą, to nie ustępowała jej swoim splendorem oraz umiejętnym osadzeniem wydarzenia w krajobrazie rezydencjonalnego miasta.

Adaptacja rezydencji polowej do lokalnej topografii Skarpy Warszawskiej

Założenie paradno-ogrodowe na szczycie Króliczej Góry w Czerniakowie pod Warszawą powstało w formie determinowanej przede wszystkim trzema kluczowymi czynnikami:

- logistyką tj.: dogodną lokalizacją w kluczu rezydencji królewskich Augusta Mocnego oraz w pobliżu głównych dróg biegnących tak w koronie, jak i u podnóża skarpy wiślanej;
- topografią tj. wyróżniającą rzeźbą terenu zapewniającą ekspozycję obiektu w krajobrazie, współtworzenie narracji przestrzennej monarszej siedziby oraz stwarzającą dogodne warunki obserwacyjne;
- hydrologią tj. lokalnymi uwarunkowaniami wód podziemnych i powierzchniowych,

Wspomniane już względy logistyczne tj. bliskie sąsiedztwo rezydencji królewskich miały bezpośredni, ale nie jedyny wpływ na lokalizację polowej rezydencji w Królikarni. Lokalna topografia Skarpy Warszawskiej wpisała się w indywidualne preferencje i spostrzeżenia Augusta Mocnego, który wiosną 1729 roku podczas przygotowań do rewii „Lustlager” powiedział: „Natura oferuje tu z przodu (...) równinę bez żadnych przeszkód, z prawej strony bagno, z lewej zagajnik, a z tyłu rzekę, tak że z trzech stron jest się osłoniętym, a z przodu można działać do woli. Trzeba się trzymać tego terenu, żeby zadowolić gapiów. Gdybyśmy mieli przed sobą inne warunki to dokonalibyśmy innych ustaleń. Ale na razie jednak publiczność będzie musiała zadowolić się tym, co tu zobaczy”⁹⁶.

Jak w Zeithain⁹⁷, tak i pod Czerniakowem natura i wybitny zmysł przestrzenny Elektora Saskiego przypieczętowały decyzję o zagospodarowaniu Króliczej Góry. Natura zdeterminowała także trapezoidalny kształt ozdobnego ogrodu polowego. Doskonała ekspozycja widokowa obiektu w połączeniu z koniecznością zapewnienia

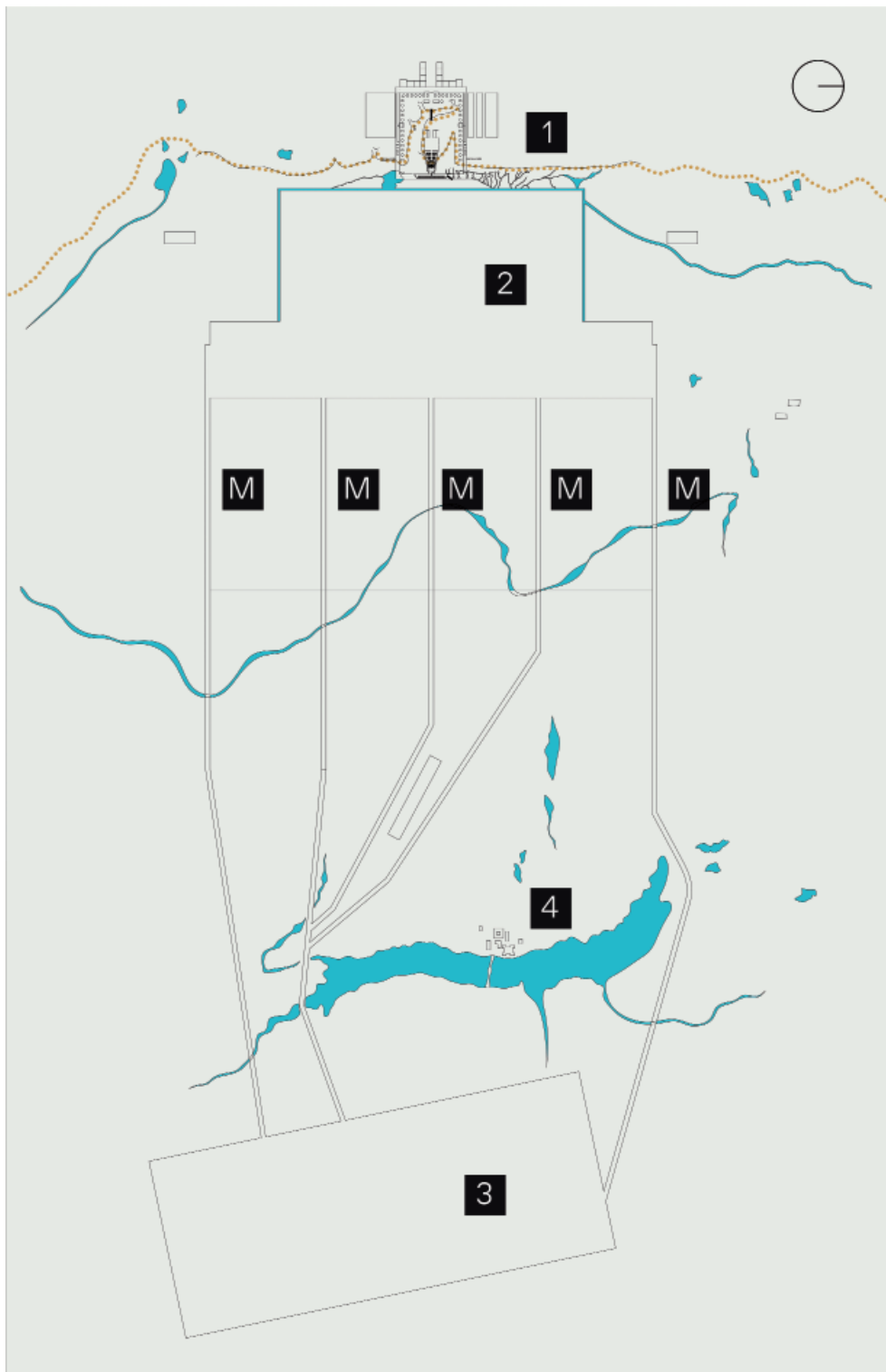
⁹⁴ W. Hentschel, *Die Zentralbauprojekte...*, op. cit., s. 74.

⁹⁵ Op. cit., s. 70.

⁹⁶ H. Beschorner, op. cit., s. 70, tłum. Ł. Przybylak.

⁹⁷ Op. cit., s. 170.

16.

16. Schemat funkcjonalno-przestrzenny obozowiska i placów manewrowych Wielkiego Kampamentu w Warszawie (1732 rok).

Rys. Autora, 2022. Objaśnienie oznaczeń:

1 – obozowisko królewskie, 2 – plac manewrowy, 3 – plac manewrowy, 4 – założenie dworskie w Czerniakowie nad jeziorem, M – marszruta, kropkowana pomarańczowa linia – krawędź Skarpy Warszawskiej

16. Functional and spatial scheme of the encampment and manoeuvring yards of the Grand Campaign in Warsaw (1732). Drawing by the Author, 2022. Explanation of designations: 1 – royal encampment, 2 – manoeuvring square, 3 – manoeuvring square, 4 – Czerniaków manor complex by the lake, M – route, dotted orange line – edge of the Warsaw Escarpment

miejsca dla publiczności oglądającej manewry wojskowe na błoniach czerniakowskich przyczyniły się do tarasowego ukształtowania zbocza pod dekorowane drzewkami pomarańczowymi darniowe trybuny. Urobek powstały w wyniku tych prac posłużył także, zapewne częściowo, do usypania całkowicie sztucznych ramp ziem-

nych prowadzących do baterii artyleryjskiej u podnóża Króliczej Góry. Lokalna topografia w połączeniu z orientacją geograficzną pozwoliły na budowę lodowni i piwnicy w północnym stoku południowego jaru. Wysoka aktywność wód podziemnych wraz z ich przydatnością do spożycia także nie pozostaje bez znaczenia w kontekście decyzji o lokacji kompleksu.

Aspektem, który pozwolił Augustowi Mocnemu na rozwinięcie w tym miejscu umiejętności ustanawiania rozległych zespołów krajobrazowych, była możliwość zapewnienia pawilonowi królewskiemu optycznej relacji z należącymi do władcy obiektami rozproszonymi w okolicy. W dwukierunkowej relacji optycznej założenie królewskie na Królikarni pozostawało z:

- Pawilonem w Arkadii,
- Łazienkami królewskimi na Ujazdowie,
- Belwederem na Ujazdowie,
- Zamkiem królewskim na Ujazdowie,
- Dworem nad Jeziorem Czerniakowskim.

Z galerii na piętrze południowego szczytu pawilonu dostrzec można było z pewnością także masyw królewskiej bażanciarńi w Natolinie oraz charakterystyczną sylwetę pałacu w Wilanowie. Z galerii północnej widoczna była również linia zabudowy centrum miasta. Nie bez znaczenia jest także czytelne powiązanie kompozycyjne miejsca budowy pawilonu na Króliczej Górze z niezrealizowanym projektem z lat 1730–1731 dla budowy wystawnego pawilonu ułożonego w osi wielkiego kanału ujazdowskiego (dzisiaj Kanał Piaseczyński)⁹⁸. Oś skrajnej, diagonalnej alei wschodniej biegnącej od południa wprost do planowanego pawilonu przecinała dokładnie wypłaszczenie cypla Skarpy Warszawskiej, na której powstała rezydencja polowa Augusta Mocnego.

W kontekście podjętych w latach 60. XX wieku prób typologizacji⁹⁹ zespołów rezydencjonalno-ogrodowych na Skarpie Warszawskiej założenie paradno-ogrodowe Augusta Mocnego na Króliczej Górze jawi się jako typ ukierunkowany przestrzennie, ukształtowany przez zwornik kompozycyjny posadowiony na krawędzi skarpy. Rzeka Wisła oddalona w XVIII wieku o ok. 5 090 metrów od Króliczej Góry pozostawała w widokowej relacji zarówno z pawilonem, jak i tarasowym ogrodem. Szeroka panorama widokowa regulowana na poziomie ogrodu tarasowego linią korony Skarpy Warszawskiej otwierała się na ok. 160°. Rzeka oraz jej rozległa dolina odgrywały ważną rolę w narracji symbolicznej kompleksu, jednak bez bezpośredniego udziału we współtworzeniu kompozycji przestrzennej królewskiego założenia paradno-ogrodowego. Rola ta nie jest także identyfikowana w przestrzennym rozwinięciu kompozycyjnym Królikarni budowanym przez infrastrukturę Kampamentu i scenariuszu rewii militarnej realizowany na błoniach czerniakowskich. Mając to na

⁹⁸ *Plan von dem Königlichen Canal Unter den Königl: Schloßse Ujastow, gelegen nebst den angrätzenden Königl. Baade, Hoff Braunhaüß und neuen Thiergarten*, W zbiorach LfDS, sygn. LfDS PS M69 X Bl-13 oraz plan znajdujący się w zbiorach SSD, sygn. 12884 Karten, Risse, Bilder, Nr. Schr 007, F 090, Nr 035b, Bl e a także sygn. 12884 Karten, Risse, Bilder, Nr. Schr 007, F 090, Nr 035b, Bl d.

⁹⁹ L. Majdecki, *Łazienki. Przemiany układu przestrzennego założenia ogrodowego*, w: *Rejestr Ogródów Polskich*, 1969, nr 7, red. W. Plapis, Warszawa 1969, s. 15–16.

względnie relację przestrzenną pomiędzy kompleksem na Króliczej Górze a Wisłą można określić mianem pośredniej¹⁰⁰. Rezydencja polowa w Królikarni nie miała także żadnego bezpośredniego powiązania kompozycyjnego z jakimkolwiek obiektem zlokalizowanym na wschodnim brzegu Wisły.

Podsumowanie

Założenie paradno-ogrodowe na szczycie Króliczej Góry stanowi wraz z całą oprawą programową wydarzenia Wielkiego Kampamentu 1732 roku doskonałą ilustrację teatralności dworskiej kultury ceremonialnej domu Wettynów. Pomimo niewielkich rozmiarów i tymczasowości cały kompleks polowy Królikarni oddawał pełnię narracji właściwej monarszej siedzibie. Specyfika kształtowania założeń ogrodowych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów do końca XVII wieku oddaje ogólne tendencje europejskie¹⁰¹, modyfikowane przede wszystkim z powodu konieczności adaptacji do uwarunkowań przyrodniczych. Pomimo, iż Warszawa doby panowania Augusta Mocnego była, z perspektywy polskiego kręgu kulturowego, artystycznym laboratorium także w dziedzinie sztuki ogrodowej, to w przypadku kompozycji ogrodu polowego na Królikarni nie możemy mówić o funkcjonalno-kompozycyjnym *novum*. Odwrócony, znany i utrwalany na przestrzeni XVII i początku XVIII wieku porządek, w którym ogród ozdobny zwyczajowo znajduje się za wystawnym pałacem, wpisany był w krajobraz Skarpy Warszawskiej przed nastaniem epoki saskiej. Rezydencja królowej Bony Sforzy z 1548 roku w Ujazdowie poprzedzona została rozległym ogrodem założonym ok. 1606 roku, którym w szczątkowej postaci cieszył się także sam August Mocny¹⁰². W 1727 roku¹⁰³ elektor saski wszedł także w posiadanie Pałacu Kazimierzowskiego, który w stanie ruiny poprzedzony był wówczas relikdami¹⁰⁴ wspaniałego niegdyś założenia z początku XVII wieku¹⁰⁵. Bezprecedensowe w przypadku saskiej Królikarni było natomiast stworzenie od podstaw w pełni funkcjonalnego użytkowo i kompletnego narracyjnie założenia, którego trwanie w pełnej postaci miało być tymczasowe. Powielenie scenariusza aranżacji obozowiska z Zeithain, którego ogród określany został przez polskich obserwatorów jako „włoski”¹⁰⁶ zyskało jednak w Królikarni dodatkowy silny i wyróżniający go akcent symboliczny w postaci drzewek cytrusowych. Istniejący z pewnością do śmierci Augusta Mocnego podwarszawski zespół pawilonów z ogrodem, pomimo swojej innowacyjności artystycznej, nie odcisnął szerokiego piętna w tendencjach kształtowania stołecznych ogrodów i podmiejskich posiadłości lokowanych na

¹⁰⁰ Op. cit., s. 15–16.

¹⁰¹ A. Jakóbczyk-Gola, *Gabinety i ogrody. Polskie nowożytne traktaty architektoniczne wobec kultury kolekcjonowania*, Warszawa 2019, s. 178.

¹⁰² W. Hentschel, *Die sächsische...*, op. cit., s. 191.

¹⁰³ Op. cit., s. 231.

¹⁰⁴ C. H. Erndtel, op. cit., s. 24.

¹⁰⁵ T. Kuls, *Warszawa. Szlakiem „Gościńca” Adama Jarzębskiego. Rekonstrukcja miasta z roku 1643 w 25 obrazach*, Warszawa 2020, s. 98–100.

¹⁰⁶ „Kuryer Polski”, 1730, nr 24, s. 93–95, BUW – Gab. St. D., sygn. 2g.22.6.1.

17. Rysunek przedstawiający wejście „Orszaku Piekarczyków” na teren kwatery królewskiej Augusta Mocnego na Króliczej Górze w 1732 roku. Na środku przedogrodu widoczny jest stół przygotowany na poczęstunek „wielkim kołaczem”. Rysunek z albumu J. D. Jaucha, W. C. Pfunda *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732* z 1732 roku, W zbiorach Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. Mscr. Dresd.J.13, karta 89r

17. Drawing showing the entrance of the ‘Baker’s Procession’ to the royal quarters of Augustus the Strong on the Rabbit Hill in 1732. In the middle of the foregarden, there is a table prepared for the refreshment consisting of a ‘great kolach’. Drawing from the album by J. D. Jauch, W. C. Pfund *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732* from 1732, in: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, ref. Mscr. Dresd.J.13, card 89r

Skarpie Warszawskiej. Dopiero założone po 1748 roku¹⁰⁷ przez Heinricha i Amalię z Mniszchów von Brühl oraz ok. 1760 roku przez Jerzego Augusta Wandalina i Marię Amalię z Brühlów Mniszchów ogrody przy Nowym Świecie przywołały zilustrowaną w 1732 roku w Królikarni ideę tzw. Lustgarten¹⁰⁸.

Niewielki ogród polowy w Królikarni nie tylko przynosił królowi i jego gościom ukojenie od gwaru i poruszenia militarnej rewii. Był także sceną dla wielkiego teatralnego finału Kampamentu. Dnia 19 sierpnia 1732¹⁰⁹ we wtorek, po zakończonych dzień wcześniej manewrach, król wydał obiad dla najwyższych rangą gości podwarszawskiego pokazu militarnego. W centralnej części ogrodu, w miejscu przecięcia głównych alei ustawiony został biesiadny stół¹¹⁰ (il. 17). To przy nim monarcha i generalicja mogli skosztować „wielkiego kołacza”¹¹¹, który był programowym elementem monarszej hojności i teatru bogactwa odgrywanego w Królikarni (il. 18).

Rezydencja polowa Augusta Mocnego w Królikarni to nie tylko zjawisko architektoniczno-ceremonialne. Założenie to powinno być także rozpatrywane w świetle zidentyfikowanych po raz pierwszy przez autora tekstu powiązań przestrzennych z wachlarzową¹¹² kompozycją augustiańskiego zwierzyńca na Ujazdowie. Oto bowiem niewielkie założenie architektoniczno-ogrodowe wraz z dawnym pawilonem Herakliusza Lubomirskiego w Arkadii było węzłem kompozycyjnym rozległego, królewskiego zespołu funkcjonalno-krajobrazowego obejmującego swoim zasięgiem znaczną część warszawskiego odcinka doliny Wisły.

Dalszych badań nad dziejami zespołu pawilonów królewskich na Króliczej Górze i towarzyszącego mu ogrodu wymaga kwestia ustalenia jego dokładnych losów w latach 1732–1736. Szczególnie interesująca wydaje się możliwość wtórnego wykorzystania budowli i elementów aranżacji ogrodowych we współtworzeniu innych zespołów architektoniczno-ogrodowych. W okresie pomiędzy śmiercią Augusta Mocnego a wydzierżawieniem południowego skraju dawnej kwatery królewskiej na rzecz Karmelitów¹¹³ przestał istnieć zarówno pawilon królewski, jak i towarzyszący mu ogród. Zniknęły wówczas także pawilony dam dworu oraz budynek polowej kuchni i ciastkarni z winiarnią. Wyjaśnienie tych i wielu innych kwestii przyniosłaby z pewnością lektura pliku dokumentów ujętych w poszycie¹¹⁴ dedykowanym wydatkom i logistyce Wielkiego Kampamentu. Niestety, zachowanie i ewentualna lokalizacja tych

¹⁰⁷ W. Hentschel, *Die sächsische...*, op. cit., s. 325.

¹⁰⁸ G. Uerscheln, M. Kalusok, op. cit., s. 170–171.

¹⁰⁹ „Kuryer Polski”, 1732, nr 138–139, s. 199, BUW – Gab. St. D., 2g.22.6.1.

¹¹⁰ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732* – sygn. Mscr. Dresd.J.13, karta 89r.

¹¹¹ „Kuryer Polski”, 1732, nr 138–139, s. 199, BUW – Gab. St. D., sygn.. 2g.22.6.1.

¹¹² Wachlarzowa kompozycja królewskiego zwierzyńca na Ujazdowie uwieczniona np. na planie: *Plan von dem Königlichen Canal Unter den Königl: Schloßse Ujastow, gelegen nebst den angrätzenden Königl. Baade, Hoff Braunhaiß und neuen Thiergarten*, LfDS, sygn. LfDS PS M69 X Bl-13.

¹¹³ *Delineacya do Kontraktu Między J Mcią Augustem III. y Wielebnym Przeorem Karmelitańskim Bozi poztanowionego. Według Wymiaru y Spisania Należytego in Anno 1736*, Bildarchiv Foto Marburg, sygn. mi00460c07.

¹¹⁴ SSD, sygn. 10006 Oberhofmarschallamt, Nr. G, Nr. 30c.

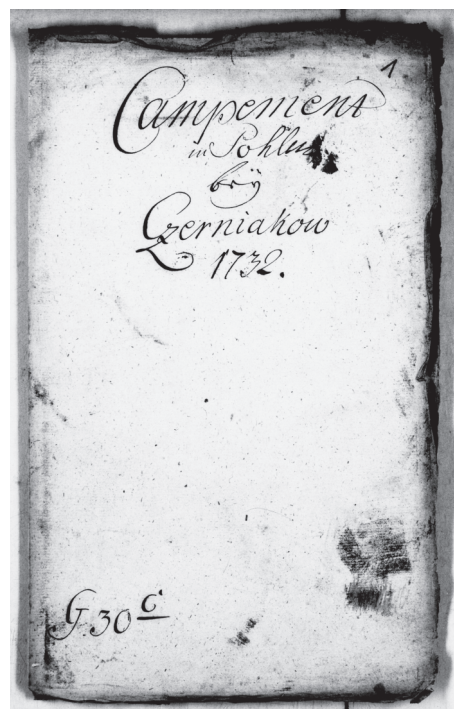
19. Skan karty tytułowej pustego poszytu zawierającego niegdyś zbiór rachunków oraz dyspozycji związanych z organizacją i przebiegiem Wielkiego Kampamentu pod Warszawą w 1732 roku. SLAB, sygn. 10006 Oberhofmarschallamt, Nr. G, Nr. 30c

19. Scan of the title page of a blank sheet once containing a collection of accounts and instructions relating to the organisation and conduct of the Great Campaign near Warsaw in 1732. SLAB, ref. 10006 Oberhofmarschallamt, no. G, no. 30c

20. Kadr obrazu Johanna Samuela Mocka pt.: *Kampament wojsk polskich, saskich i litewskich na Czerniakowie 31 lipca – 18 sierpnia 1732*, w zbiorach Zamku Królewskiego w Warszawie, Inw. ZKW/304. Fot. M. Niewiadomska, A. Ring, 2022

20. A frame of the painting by Johann Samuel Mock titled *Campaign of Polish, Saxon and Lithuanian troops at Czerniaków 31 July – 18 August 1732*, in the collection of the Royal Castle in Warsaw, Inw. ZKW/304. Photo: M. Niewiadomska, A. Ring, 2022

19.

20.

dokumentów nie zostały dotąd potwierdzone¹¹⁵. Zachowana jedynie rękopiśmienna karta tytułowa poszytu daje nadzieję na rychłe ich odnalezienie i analizę (il. 19).

Nad całością wydarzeń Wielkiego Kampamentu 1732 roku powiewały wetknięte w kalenicę dachu królewskiego pawilonu sztandary z wyhaftowanym zawołaniem „Necesse et Utile”. Nie sposób nie przyznać pomysłodawcy wydarzenia racji, że w kontekście zakładanej przez niego politycznej recepcji przedsięwzięcia mającej utorować następcy Augusta Mocnego drogę do tronu Rzeczypospolitej było ono „niezbędne i użyteczne” (il. 20). Niewielka rezydencja polowa na szczycie Króliczej Góry była bez wątpienia architektoniczno-ogrodowym fenomenem, który nie znalazł powtórzenia w całej późniejszej historii Warszawy. Stworzenie miniatury wystawnej rezydencji wpisanej w przestrzenny kontekst pozostałych posiadłości królewskich mówi o Augustcie Mocnym jako o świadomym odbiorcy krajobrazu i jego wizjonerskim twórcy.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Erndtel C. H., *Warsavia Physice Illustrata, Sive De Aere, Aquis, Locis Et Incolis Warsaviae, Eorundemque Moribus Et Morbis Tractatus; Cui Annexum Est Viridarium, Vel Catalogus Plantarum Circa Warsaviam Nascentium*, Dresden 1730

Die von Detlef Klefeken zum Zwinger Garten gelieferte Lorbeer- und Orangenbäume, W zbiorach Sächsisches Staatsarchiv Dresden, 10026 Geheimes Kabinett, Nr. Loc. 00774/03

„Kurier Polski”, 1730, nr 24, W zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, Gabinet Starych Druków, sygn. 2g.22.6.1.

„Kurier Polski”, 1732, nr 133, W zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego – Gabinet Starych Druków, sygn. 2g.22.6.1.

„Kurier Polski”, 1732, nr 135, W zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego – Gabinet Starych Druków, sygn. 2g.22.6.1.

„Kurier Polski”, 1732, nr 136, W zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego – Gabinet Starych Druków, sygn. 2g.22.6.1.

„Kurier Polski”, 1732, nr 138-139, W zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego – Gabinet Starych Druków, sygn. 2g.22.6.1.

Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender auf das Jahr 1733, Leipzig (1733), W zbiorach Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, Hist. Sax.I.179-1733

Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1731, Leipzig 1731, W zbiorach Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. Hist. Sax.I.179-1731

Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1729, Leipzig 1729, W zbiorach Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. Hist. Sax.I.179-1729

¹¹⁵ Nie można jednak wykluczyć, iż dokumenty ujęte we wspomnianym poszycie stanowi uzupełnienie choćby dla zbioru notatek i dyspozycji Augusta II, wydanych dla organizacji Kampamentu, ujętych w jednostce ze zbiorów Archiwum Państwowego w Dreźnie, sygn. 10026 Geheimes Kabinett, Nr. Loc. 03640/10.

Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1733, Leipzig 1733, W zbiorach Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. Hist.Sax.I.179-1733

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, W zbiorach Библиотека Российской академии наук, sygn. Карт. осн. 876.

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, W zbiorach Zamku Królewskiego w Warszawie, sygn. D I/214

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, W zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie, sygn. MNK XV-Rr.-2301

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, W zbiorach Ossolineum, sygn. 706/I

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, W zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie, sygn. Rps akc. 4851

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, W zbiorach Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. Mscr.Dresd.J.20.

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, W zbiorach Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. Mscr.Dresd.J.13.

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, W zbiorach Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. Mscr.Dresd.App.3159

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, W zbiorach Staatliche Kunstsammlungen Dresden, sygn. Inv.-Nr. G 500-13

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, W zbiorach Sächsisches Staatsarchiv Dresden, sygn. 12884 Karten und Risse, Nr. Schr 004, F 048, Nr 061.

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, W zbiorach The Royal Collection Trust, sygn. RCIN 727038.g.

Zürner F. A., *Kurtze Anleitung Zur gewöhnlichen Reise Von Dreyßden nach Warschau: Mit unterschiedenen Geographischen Delineationen, special-Chärtgen und allerhand dienlichen Nachrichten von dißfalligen Gegenden, für die solchen Unterricht zu dergleichen Passagen nöthig habende Reisende, Zur Anweisung, Wie der vor etlichen Jahren edirte kleine Pohlische Weg-Weiser oder Reise-Gefährte Nebst seinem General-Chärtgen und Anhang Mit unterschiedenen anbey an die Hand gegebenen Supplementen und Verbesserungen bey dergleichen Reisen zu appliciren und nützlich zu gebrauchen sey / auf Veranlassung entworfen von Adam Friedrich Zürnern, Königl. Pohl. und Churfl. Sächß. bestallten Land- und Grentz-Commissario, auch Geographo (...), Nürnberg 1738*

Źródła drukowane

Bartoszewicz J., *Dzieła Juliana Bartoszewicza. Tom VII – Szkice z czasów saskich*, Warszawa 1880

Bartoszewicz J., *Kampament w Warszawie 1732 r.*, „Przegląd Naukowy”, 1847, nr 22

Beschorner H., *Das Zeithainer Lager von 1730*, „Neues Archiv für sächsische Geschichte und Alterthumskunde”, 1880, nr 28

Bieniecki Z., *Oś barokowa Warszawy*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1960, t. 5/4

Bothe J. P., „*Martialische Lustbarkeiten*”. *Die Inszenierung des Zeithainer Lagers (1730) zwischen Hof und Militär*, „Archiv für Kulturgeschichte”, 2019, nr 101/1

Dieckmann F., *Pöppelmann oder Die Gehäuse der Lust*, Dresden 2012

Fijałkowski W., *Królewskie założenia ogrodowe w południowej Warszawie*, w: *Królewskie ogrody w Polsce*. Materiały sesji naukowej, 10–11 maja 2001, red. M. Szafrńska, Warszawa 2001

Fijałkowski W., *Królikarnia Anno 1732*, „Stolica”, 1982, nr 37, s. 12

Fijałkowski W., *Non omnes res perditae sunt. O ogrodach barokowej Warszawy*, „Ochrona Zabytków”, 1998, nr 51/4 203

Gurlitt C., *Warschauer Bauten aus der Zeit der Sächsischen Könige*, Berlin 1917

Hentschel W., *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967

Hentschel W., *Die Zentralbauprojekte Augusts des Starken*, Berlin 1969

Jakóbczyk-Gola A., *Gabinety i ogrody. Polskie nowożytnie traktaty architektoniczne wobec kultury kolekcjonowania*, Warszawa 2019

Koch H., *Sächsische Gartenkunst*, Berlin 1910

Kosińska U., *August II w poszukiwaniu sojusznika. Między aliansem wiedeńskim i hannowerskim (1725–1730)*, Warszawa 2012

Kuls T., *Warszawa. Szlakiem „Gościńca” Adama Jarzębskiego. Rekonstrukcja miasta z roku 1643 w 25 obrazach*, Warszawa 2020

Lorentz S., „Wstęp”, *Biuletyn Historii Sztuki*, 1967, nr 3/XXIX

Majdecki L., *Łazienki. Przemiany układu przestrzennego założenia ogrodowego*, w: *Rejestr Ogrodów Polskich*, 1969, nr 7, red. W. Plapis, Warszawa 1969

Majdecki L., *Ogrody warszawskie w XVIII wieku*, w: *Warszawa XVIII wieku. Tom XVI*, red. J. Kowecki, Warszawa 1973

Marx H., *Johann Samuel Mock und das „Campement bei Czerniaków” 1732*, „Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden”, 1976/77(1978)

Migasiewicz P., Osiecka-Samsonowicz H., Sito J., *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, Warszawa 2016

Przybylak Ł., *Die Schlossgärten des Warschauer Hanges in der Zeit der polnisch-sächsischen Union*, „Die Gartenkunst”, 2022, nr 1

Przybylak Ł., *Ogrody Królewskie w Wilanowie i ich rola w utrzymywaniu historycznych wartości ogrodniczych współczesnej Warszawy*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury Polskiej Akademii Nauk – Oddział w Krakowie”, 2019, nr XLVII

Przybylak Ł., *The baroque garden in Wilanów – its form, history and perspectives*, w: *Möcsényi Mihály Kertművészeti és Kerttörténeti Műhely és Konferenciasorozat. Barokk Kertművészet / Baroque Garden Art*, red. B. Solyom, P. Szabó, A. Herczeg, Budapest 2022

Puppe R., „*Ew. Königl. Mayst. ein Plaisir zu thun vermeinet, ...“ über die Orangerie und den Ober-Lustgärtner des Sächsischen Gartens in Warschau (1713–1739)*, w: *Hortus Vitae. Księga pamiątkowa dedykowana Andrzejowi Michałowskiemu*, red. M. Arsyński, A. Michałowski, Warszawa 2001

Schuster O., Francke F. A., *Geschichte der sächsischen Armee: von deren Errichtung bis auf die neueste Zeit: Unter Benutzung handschriftlicher und urkundlicher Quellen*, Leipzig 1885

Sito J., *Pałac Królewski na Króliczej Górze w świetle nieznanych materiałów ikonograficznych*, w: *Miraże natury i architektury. Prace dedykowane profesorowi Tadeuszowi Bernatowiczowi*, red. A. Barczyk, P. Gryglewski, Łódź 2021

Sobieszczański J., Gomulicki W., *Przewodnik po Warszawie i okolicy z planem miasta*, Lwów 1908

Uerscheln G., Kalusok M., *Wörterbuch der europäischen Gartenkunst*, Stuttgart 2003

‘Necessary and useful’ – Augustus the Strong’s 1732 field residence at the top of Rabbit Hill in Warsaw¹

Abstract

The summer of 2022 marked 290 years since the largest artistic and military show in the history of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Great Encampment of Augustus the Strong, which took place in 1732 at the foot of the Warsaw Escarpment, was an extensive logistical, engineering, construction and image undertaking. In addition to the military revue presenting the prowess and state of armaments of the Polish, Lithuanian and Saxon armies under the Wettin crown, the creation of a temporary residence for the monarch was unprecedented. On top of the shelf of the Warsaw Escarpment called a Rabbit Hill, a temporary palace and garden ensemble designed by Carl Friedrich Pöppelmann was created in a place where rabbits were bred for hunting. The small, two-storey pavilion contained both private royal apartments and an extensive feasting hall with an open gallery. The view from the gallery of the pavilion, sited 107 metres above sea level, covered not only the two manoeuvring yards reaching the banks of the Vistula River, but also the entire central section of its valley. The pavilion was preceded by an ornamental garden, the main decoration of which, apart from the English parterres, were orange trees. For the first time it is possible to gain a closer insight into the functional and artistic values of the royal encampment on Rabbit Hill. This miniature of the royal residence, unprecedented in the history of garden art and architecture in the Republic of Poland, ceased to exist as early as 1736. The fully functional palace and garden ensemble was one of the most important compositional nodes of the vast landscape complex of the royal properties of Augustus the Strong in Warsaw.

Keywords Augustus the Strong | Encampment | Królikarnia | garden art | landscape | Warsaw Escarpment | residence | Warsaw

The summer of 2022 marks 290 years since one of the two greatest military reviews in modern Europe. A great festival of numerous arts directed by the desire to maintain power and sanction the rank of the Wettin family on the European stage took place within the borders of the present-day Warsaw and was called the Great Encampment². It took place less than two years after Augustus the Strong organised his first review, the so-called Pleasure Camp (German: *Lustlager*), involving some 30,000 troops³.

Extensive preparations for the Warsaw edition of the event included the expenditure of considerable amounts of money from the royal treasury to carry out renovation work on existing monarchical properties in and around Warsaw

¹ This paper was written as part of the author's doctoral research carried out under the supervision of Professor Dr. Marcus Köhler from Technische Universität Dresden and Dr. Annette Dorgerloh from Humboldt-Universität zu Berlin. The author's research is supported by the Federal Government Commissioner for Culture and Media within the framework of the Immanuel Kant scholarship programme (period: 2021–2023). I would like to thank Jacek Kuśmierski and my colleagues from the Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, the Staatliche Kunstsammlungen Dresden, the Landesamt für Denkmalpflege Sachsen Archiv, and especially Konstantin Hermann, Gernod Klatte, Martin Schuster for their support in carrying out research into the history of Augustus the Strong's field residence on the Rabbit Hill. My thanks also go to Professor Dr. Marcus Köhler from Technische Universität Dresden for the invitation to the lecture series entitled “Fürstliches Grün in Sachsen” and the opportunity to present to a wide audience in May 2022 the results of research on the specifics of the formation of the field residences of Augustus the Strong in Zeithain and Warsaw (Lecture series programme available at: https://tu-dresden.de/bu/architektur/ila/das-institut/terminueberischt/ringvorlesung-im-sommersemester-2022-fuerstliches-gruen-in-sachsen?set_language=de).

² Field review of the army.

³ C. Gurlitt, *Warschauer Bauten aus der Zeit der Sächsischen Könige*, Berlin 1917, p. 50.

(such as the Wilanów palace⁴), but also to complete construction work on investments undertaken earlier (such as the construction of the royal barracks in Warsaw's Mirów). A separate group of expenses included the expenditure required to realise from scratch the setting and accompanying infrastructure for the event designed by Carl Friedrich von Pöppelmann⁵. This group includes the construction of a complex of pavilions located at the top of the Warsaw Escarpment, or more precisely in its crease called the Rabbit Hill. The rush of the Wettin dynasty to power in the Polish-Lithuanian Commonwealth seemed to accelerate the creation of a formal setting for the royal hunting ground that had existed here since at least the 1720s.

Public and historiographical reception of the Great Encampment reproduced both sympathy and antipathy for the presence of the Elector of Saxony on the throne of the Commonwealth. Some historians and observers have called the Great Encampment a miracle⁶, others depreciated it by describing it as a facetious entertainment of the infirm monarch⁷. The echoes of the Great Encampment carried by the interest of scholars of modern European history weakened with time. The 1732 event was to be unforgettable, but a series of historical factors actually erased its traces. The growing aversion of Poles to the culture of German-speaking countries, reinforced by the tragedy of World War II, was merely a prelude to the almost complete abandonment of research into the Polish-Saxon past. Attempts to re-evaluate

Polish history following World War II⁸ contributed to the almost complete forgetting of the 1732 military showcase near Warsaw.

Among German researchers and historians, the Encampment in Warsaw gained the attention of Dr Hans Beschorner⁹ and Prof. Dr. Harald Marx, who described the Rabbit Hill encampment through an analysis of paintings by Johann Samuel Mock¹⁰ with reference to one copy of a handmade album from 1732¹¹. In the Polish literature, references to the royal pavilion complex on top of the Rabbit Hill appeared periodically since the object was mentioned with the reprinting of reports published by the newspaper *Kuryer Polski* in 1732 on the pages of the *Stolica* magazine by Wojciech Fijałkowski in 1982¹². Summary analysis of the available published materials¹³ without indicating their source discouraged for many years from the exploration of an issue so important for the history of the development of 18th-century Warsaw and the study of garden art of the time. In 2021, a precise¹⁴ architectural interpretation of the royal pavilion on the Rabbit Hill was published on the in Poland. In the same year, the state of research

⁸ L. Przybylak, *Die Schlossgärten des Warschauer Hanges in der Zeit der polnisch-sächsischen Union*, "Die Gartenkunst", 2022, No. 1, p. 27.

⁹ H. Beschorner, *Das Zeithainer Lager von 1730*, "Neues Archiv für sächsische Geschichte und Alterthumskunde", 1880, No. 28, pp. 50–113, 200–252.

¹⁰ H. Marx, *Johann Samuel Mock und das „Campement bei Czerniaków“ 1732*, "Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden", 1976/1977 (1978), pp. 53–87.

¹¹ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732.

¹² W. Fijałkowski, *Królikarnia Anno 1732*, "Stolica", 1982, No. 37, p. 12.

¹³ W. Fijałkowski, *Non omnes res perditae sunt. O ogrodach barokowej Warszawy*, "Ochrona Zabytków", 1998, No. 51/4 203, p. 338.

¹⁴ J. Sito, *Pałac Królewski na Króliczej Górze w świetle nieznanych materiałów ikonograficznych*, in: *Miraże natury i architektury. Prace dedykowane profesorowi Tadeuszowi Bernatowiczowi*, A. Barczyk, P. Gryglewski (eds), Łódź 2021, p. 207–220.

⁴ *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender auf das Jahr 1733*, Leipzig 1733, p. 41, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB), ref. Hist.Sax.I.179-1733.

⁵ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967, p. 61.

⁶ J. Bartoszewicz, *Dziela Juljana Bartoszewicza. Tom VII – Szkice z czasów saskich*, Warszawa 1880, p. 60.

⁷ J. Sobieszczański, W. Gomulicki, *Przewodnik po Warszawie i okolicy z planem miasta*, Lwów 1908, p. 28.

on the specifics of the formation of Augustus the Strong's royal pavilion complex in Królikarnia, conducted independently by the author of this text, was presented in Germany¹⁵.

The paper summarises the author's pioneer research, in terms of composition and landscape, into the specifics of the design of Augustus the Strong's field residences in Zeithain (Saxony) and near Czerniaków; the latter object located in Poland is now known as Królikarnia. The findings on the Great Encampment in Warsaw were based on an analysis of manuscript commemorative albums (or parts of them) from 1732¹⁶ in German and French from collections located in Poland¹⁷, Germany¹⁸, Great Britain¹⁹ and Russia²⁰ as well as iconography and written sources. In developing the research of Dr. Hans Beschorner on the history of the Saxon military review in Zeithain²¹, author of the present paper has corrected the cited identity of the authors of the album, who were Joachim Daniel Jauch (editor) and Wilhelm Christian Pfund (illustrator)²² (fig. 1).

Historical and landscape determinants in the process of establishing the field residence on Rabbit Hill

The creation of a small garden in the type of *maison de plaisance*²³ at the top of a fragment of the Warsaw Escarpment called Królicza Góra (German: Kaninchen Berg, English: Rabbit Hill), located within the boundaries of present-day Warsaw, was directly connected with the organisation of the so-called Great Encampment of the Polish-Lithuanian and Saxon armies in 1732²⁴ (fig. 2). The demonstration manoeuvres in Czerniaków, near Warsaw, lasted from July 31 to August 18. They were, on the one hand, a consistent continuation of the image-building policy²⁵ of Augustus the Strong initiated two years earlier at a similar event in Radewitz near Mühlberg²⁶. On the other hand, they were the aftermath of the political failure²⁷, with which the review at Zeithain, one of the biggest²⁸ logistical events

¹⁵ Ł. Przybylak, *Die Schlossgärten des Warschauer Hanges in der Zeit der polnisch-sächsischen Union*, lecture given on 3 September 2021 as part of a research colloquium on the history of garden art organised at Leibniz Universität Hannover.

¹⁶ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732.

¹⁷ Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN), ref. Rps akc. 4851; Zamek Królewski w Warszawie, D I/214; Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, ref. 706/I; Muzeum Narodowe w Krakowie, ref. MNK XV-Rr.-2301.

¹⁸ Staatliche Kunstsammlungen Dresden (SKD), ref. Inv.-Nr. G 500-13; Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB), ref.: Mscr.Dresd. App.3159, ref. Mscr.Dresd.J.13, ref. Mscr.Dresd.J.20; Sächsisches Staatsarchiv Dresden (SSD), ref.: 12884 Karten und Risse, no. Schr 004, F 048, no. 061.

¹⁹ The Royal Collection Trust (RCT), ref. RCIN 727038.g.

²⁰ Библиотека Российской академии наук, ref. Карт. осн. 876.

²¹ H. Beschorner, op. cit.

²² *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1733*, Leipzig 1731, p. 121, SLUB, ref. Hist.Sax.I.179-1733.

²³ G. Uerscheln, M. Kalusok, *Wörterbuch der europäischen Gartenkunst*, Stuttgart 2003, pp. 174–175.

²⁴ Map of the Czerniaków area from around 1730: *Plan Situation von der Gegend Belveder bis Villanow nebst einen Stück der Weichsel auch die Höhe bis hinter Sluzewo*, Landesamt für Denkmalpflege Sachsen (LfDS), ref.: LfDS PS M4 IV Bl-18 illustrates the Królikarnia area in front of the Campaign in 1732. The lower part of the map shows the distinctive area of Królikarnia described as *Caningen Berg*. However, in the area bearing a name clearly referring to the rabbit farm (Królikarnia in Polish literally means “rabbit warren”), no buildings known from later development for a royal encampment were marked. This fact, together with the pencil sketches of military manoeuvres visible on the map at the same time, clearly proves that the buildings of the royal camp identified in the course of further analysis were not buildings adapted to a new function, but were newly created for the organisational needs of the Grand Encampment.

²⁵ J. P. Bothe, *Martialische Lustbarkeiten. Die Inszenierung des Zeithainer Lagers (1730) zwischen Hof und Militär*, “Archiv für Kulturgeschichte”, 2019, No. 101/1, pp. 31–32.

²⁶ *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1731*, Leipzig 1731, SLUB, ref. Hist. Sax.I.179-1731.

²⁷ U. Kosińska, *August II w poszukiwaniu sojusznika. Między aliansem wiedeńskim i hannowerskim (1725–1730)*, Warszawa 2012, p. 433.

²⁸ O. Schuster, F.A. Francke, *Geschichte der sächsischen Armee : von deren Errichtung bis auf die neueste Zeit : Unter Benutzung handschriftlicher und urkundlicher Quellen*, Leipzig 1885, p. 200.

of 18th-century Europe, ended. The construction of the entire parade-garden complex in Czerniaków near Warsaw covered an area that already had an economic function, granted around 1720 by the royal administration of Augustus the Strong. The topography of this area, which favours the exposure of the site in the landscape, and its convenient location between the Ujazdów Castle and the summer palace in Wilanów, were both intended as royal zoological gardens. The exposed, earthy slope of the Vistula escarpment was conducive to the establishment of a farm, where rabbits were bred for hunting. The period of 1715–1724²⁹, during the reign of Augustus the Strong, was characterised in Warsaw and its surroundings by an exceptional revival in the design of the hunting culture objects important for the court ceremonial. In the spatial perspective, they became compositional and systematic nodes sanctioning the extensive landscape complex of the royal and noble estates located along the Vistula. The construction and landscaping works on the so-called Rabbit Hill were carried out shortly after the extensive activities carried out within the Royal Pheasantry in Natolin³⁰.

Conceptual and construction preparations for the organisation of the architectural and programme setting of the so-called Great Encampment near Warsaw were initiated at the beginning of 1732³¹. However, the logistics of the event went far beyond the area dedicated to manoeuvres, stretching between the then suburban towns of Mokotów, Sielce, Czerniaków, Wilanów and Służew. It should also be linked to the work previously undertaken by the Warsaw branch of the Royal Building Department and consisting of the design and construction of the barracks

in today's Żoliborz district³², known as the Kazimierzowskie Barracks³³ and in Wielopole³⁴. The construction of a temporary bridge³⁵ on Lake Czerniakowskie was also undertaken to enable the monarch, who stayed in the former manor house of Herakliusz Lubomirski, getting to one of the two manoeuvring squares of the Czerniaków review more quickly.

The complex of outbuildings (two guard house pavilions located at the entrance to the royal camp, two kitchen pavilions, i.e. a kitchen and a patisserie with a wine cellar³⁶) and representative buildings (two side pavilions for officials connected with stables, two pavilions for ladies of the court) accompanying the ornamental royal pavilion of Augustus the Strong (the so-called Pavillon de Belvedere³⁷) was completed by the end of July 1732. The royal camp was arranged at the top of a treeless promontory of the Warsaw Escarpment between the natural and relatively deep ravines (fig. 3). Prior to the construction of the encampment, the exposed slopes of the hill were used by the aforementioned farm breeding rabbits used for hunting³⁸.

The encampment established within the contours of the hunting ground, on a rectangular plan measuring 260 by 310 metres, was centred around the so-called royal quarters. This object comprised: brick pavilions for the ladies of the court, a courtyard delimited by a canvas

²⁹ W. Hentschel, op. cit.

³⁰ W. Fijałkowski, *Królewskie założenia ogrodowe w południowej Warszawie*, in: *Królewskie ogrody w Polsce. Materiały sesji naukowej, 10–11 maja 2001*, M. Szafrńska (ed.), Warszawa, p. 215.

³¹ J. Bartoszewicz, *Kampament w Warszawie 1732 r.*, "Przegląd Naukowy", 1847, No. 22, p. 665.

³² W. Hentschel, op. cit., p. 229.

³³ Op. cit., p. 231.

³⁴ Op. cit., p. 239.

³⁵ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, RCT, ref. RCIN 727038.a.

³⁶ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warszawa, 1732, card 1r., BN, Rps akc. 4851.

³⁷ Op. cit., card 3r.

³⁸ W. Fijałkowski, *Non omnes...*, op. cit., p. 336.

fence, a formal garden surrounded by trees bordered with a shaped hedge, a royal pavilion, and audience terraces with a wooden platform for an artillery battery and a cased water intake at their base³⁹. The royal quarters, located axially in relation to the area of the entire encampment, were established on the edge of the Warsaw Escarpment. Built “for the view”⁴⁰ at an altitude of approx. 107 m above sea level, the pavilion without basement⁴¹ faces east towards the Vistula valley (fig. 4). The site occupied by the building was about 5,090 metres in a straight line from the western bank of the Vistula and about 2,900 metres from the edge of the so-called Little Warsaw Escarpment. The area stretching from the foot of the Rabbit Hill to the Vistula shore was characterised by considerable humidity, conditioned on the one hand by the specificity of the heavy and fertile⁴² soils of the old river bed area, and on the other by the increased activity of springs bubbling up from the interior of the escarpment, which were particularly concentrated in the area of the “Arkadia” pavilion. The difficult groundwater situation in the Czerniaków area and the Ujazdów lower town determined the direction of development of the gardens and the accompanying infrastructure located there⁴³, but also imposed the solutions enabling adaptation of the extensive wetlands to the requirements of

the military manoeuvring area⁴⁴. The infrastructure in the form of canals and drainage ditches⁴⁵, connecting the area of the manoeuvring square at the foot of the Rabbit Hill with the establishment of the Royal Baths, the zoological garden and the royal brewery in Ujazdów, formed the warp for a unique landscape complex (fig. 5). The excellent spatial exposure of the Czerniaków pavilion of Augustus the Strong also allowed for a scenic link between the building and the nearby royal estates in Arkadia⁴⁶, Czerniaków⁴⁷, Wilanów⁴⁸ and Ujazdów⁴⁹. In the above context, the royal quarters at the top of the Rabbit Hill appear as a component of a large-scale landscape complex, shaped secondarily by exploiting the potential of already existing residential buildings and the local topography of the Warsaw Escarpment and the Vistula Valley.

The quarters of Augustus the Strong at the top of the Rabbit Hill in the form of a small parade-garden-like complex existed in its complete form for a relatively short time. In 1736, the only

³⁹ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warszawa, 1732, card 8r, SLUB, ref. Mscr. Dresd.J.20.

⁴⁰ “Kuryer Polski”, 1732, no. 136, p. 3, BUW – Gab. St. D., ref. 2g.22.6.1.

⁴¹ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warszawa, 1732, p. 11r, SLUB, ref. Mscr. Dresd.J.20.

⁴² C. H. Erndtel, *Warsavia Physice Illustrata, Sive De Aere, Aquis, Locis Et Incolis Warsaviae, Eorundemque Moribus Et Morbis Tractatus ; Cui Annexum Est Viridarium, Vel Catalogus Plantarum Circa Warsaviam Nascentium*, Dresden 1730, p. 3–4.

⁴³ W. Hentschel, op. cit., p. 195.

⁴⁴ “Kuryer Polski”, 1732, No. 133, p. 157, BUW – Gab. St. D., ref. 2g.22.6.1.

⁴⁵ Plan entitled: *Plan und Stituation von der Gegend Belveder bis Villanow nebst einen Stück der Weichsel auch die Höhe bis hinter Sluzewo*, from before 1732, LfDS, ref. LfDS PS M4 IV Bl-18.

⁴⁶ The former Herakliusz Lubomirski pavilion designed by Tylman of Gameren, together with the accompanying garden and springs, known as the “Arkadia”, is located approximately 340 metres north of Królikarnia.

⁴⁷ The former manor house of Herakliusz Lubomirski located by Lake Czerniakowskie, about 2,918 metres to the north-east of Królikarnia, served as royal quarters of Augustus the Strong during the Campaign.

⁴⁸ The summer palace of Augustus the Strong by Lake Wilanów, located about 5,020 metres to the south-east of Królikarnia, also served, next to the Saski Garden, as the royal quarters during the Encampment and was the logistical base for the transport of the orange trees adorning the garden and the turf cascades of the royal camp on the Rabbit Hill.

⁴⁹ Together with the former Lubomirski baths, the Belvedere and the castle located some 3,400 metres to the north and north-east. The two-way view would also include the planned pavilion on the causeway enclosing the Royal Canal at the foot of the Ujazdowski Castle (see plan entitled: *Plan von dem Königlichen Canal Unter den Königl. Schloßse Ujastow, gelegen nebst den angrätzenden Königl. Baade, Hoff Braunhäuß und neuen Thiergarten*, LfDS, ref. LfDS PS M69 X Bl-13).

remnants of it consisted of a wooden fence, peripherally located brick buildings occupied during the Encampment by Crown Marshal Jan Klemens Branicki (southern pavilion), secret royal counselor Heinrich von Brühl (northern pavilion) and a wooden bridge on the main axis of the former complex. The representative royal pavilion in Czerniaków was the architectural and ceremonial counterpart of the so-called Pavilion built in 1730 and designed by Matthäus Daniel Pöppelmann⁵⁰ in Zeithain, Saxony. It is possible that, just like it happened with Pavilion, it fell into disrepair⁵¹ or was moved⁵² to another location unrecognised to this day.

The hatching used in the identified drawings make it difficult to clearly identify the material of the pavilion. In all plan views covering the royal quarters or the entire military manoeuvre area, the royal pavilion is marked in red, dedicated to masonry structures. Juxtaposing these depictions with a painting by the court painter of Augustus the Strong, Johann Samuel Mock⁵³, and later watercolours by Zygmunt Vogel⁵⁴, allows only the side pavilions already mentioned to be clearly identified as built entirely of bricks. However, the

cross-sections of the Royal Pavilion⁵⁵, illustrate the visible structural elements made of wood (marked in yellow). Along these same lines, it is possible to hypothesize that the Czerniaków pavilion and the accompanying quarters of the ladies of the court were constructed wattle and daub, which would match the short time frame in which these structures were built.

After the death August II Wettin the area occupied in 1732 by his royal quarters was reverted to its original function, i.e. a farm specialising in the breeding of rabbits used for hunting. The surviving brick side pavilions, occupied during the Great Encampment by Branicki and Brühl, served as the house of the royal huntsman⁵⁶ and the royal forester⁵⁷ until the end of the reign of August III in 1763. The former royal quarters of Augustus the Strong were finally removed with the construction of a Classicist palace designed by Dominick Merlini and built in 1782–1786 for the chamberlain of King Stanisław August Poniatowski, Karol de Thomatis. The above-mentioned side pavilions of the former royal quarters survived as ruins until

⁵⁰ F. Dieckmann, *Pöppelmann oder Die Gehäuse der Lust*, Dresden 2012, p. 93.

⁵¹ H. Beschorner, op. cit., pp. 101–102.

⁵² The fact that the area continued to be part of the royal estate of Augustus III in 1736, together with the documentation of the complete preservation of all the permanent elements of the then equipment of the quarters, such as the fence, the wooden bridge and the farm buildings, allows to hypothesize that the object was not neglected in technical terms after the death of Augustus the Strong in 1733.

⁵³ The canvas painting titled *Encampment of Polish, Saxon and Lithuanian troops at Czerniaków 31 July – 18 August 1732*, J. S. Mock, Royal Castle in Warsaw, ref. ZKW/304.

⁵⁴ Watercolour titled *View of Królikarnia from the entrance*, Z. Vogel, 1791, University of Warsaw Library – Cabinet of Prints, Gab. Ryc. BUW zb. Król. T. 75, no. 231.

⁵⁵ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warsaw 1732, card 8r, SLUB, ref. Mscr. Dresd.J.13.

⁵⁶ *Map Delineacya do Kontraktu Między J Mcią Augustem III. y Wielebnym Przeorem Karmelitańskim. Bozi poztanowionego. Według Wymiaru y Spisania Należytego in Anno 1736*, Bildarchiv Foto Marburg, ref. mi00460c07.

⁵⁷ A. F. Zürner: *Kurtze Anleitung Zur gewöhnlichen Reise Von Dreßden nach Warschau : Mit unterschiedenen Geographischen Delineationen, special-Chärtgen und allerhand dienlichen Nachrichten von dißfalligen Gegenden, für die solchen Unterricht zu dergleichen Passagen nöthig habende Reisende, Zur Anweisung, Wie der vor etlichen Jahren edirte kleine Pohlische Weg-Weiser oder Reise-Gefährte Nebst seinem General-Chärtgen und Anhang Mit unterschiedenen anbey an die Hand gegebenen Supplementen und Verbesserungen bey dergleichen Reisen zu appliciren und nützlich zu gebrauchen sey / auf Veranlassung entworfen von Adam Friedrich Zürnern, Königl. Pohl. und Churfl. Sächß. bestallten Land- und Grentz-Commissario, auch Geographo (...), Nürnberg 1738, p. 49.*

1791. The only relics of the former royal quarters of Augustus the Strong, still distinguishable in the landscape of Królikarnia are: the southern earth ramp allowing access to the top of the Rabbit Hill and the mirrored eastern ramps used at the turn of the 18th and 19th centuries as a framework for a bricked garden terrace with a grotto.

The indirect involvement of the Warsaw residences of Augustus the Strong in the creation of logistical and ceremonial facilities for the Great Encampment resulted in the preservation of the traces of the royal review setting elsewhere. Among such remnants are oak containers painted in white and green diagonal stripes, once used for growing citrus and other exotic plants. Restored in 2015 in the Wilanów Garden⁵⁸, these distinctive buckets also decorated the terraces and garden of Królikarnia in 1732. They are a contemporary tangible reminder of Augustus the Strong's citrus collection kept in Warsaw and the influence of his patronage on the development of local garden art in the 18th century.

A detail whose origins can be hypothetically linked to the decorative programme of the façade of the Czerniaków pavilion of Augustus the Strong is the wooden cartouche of arms.⁵⁹ This object, displayed in the exhibition "Splendour of Power. The Wettin Family on the Throne of the Polish-Lithuanian Commonwealth"⁶⁰ depicts the coat of arms of the House of Wettin placed on the emblem of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The sculptural detail fits in with the general character of the decoration of the front elevation of the

Czerniaków pavilion located at the height of its tympanum⁶¹.

The issue of the authorship of the design of the field residence on the Rabbit Hill

Construction of the temporary royal quarters at the top of the Rabbit Hill in Czerniaków near Warsaw was the commissioned and funded by King of the Polish-Lithuanian Commonwealth and Elector of Saxony, Augustus II the Strong.

Carl Friedrich von Pöppelmann⁶² was the author of the design for the royal pavilion in Czerniaków, the director of the military manoeuvres and probably the person responsible for the entire accompanying garden and infrastructure setting. For the duration of the Great Encampment,

⁶¹ The eleven manuscript albums and their parts from 1732, identified by the Author of the text and titled *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, depicts a shot of the western (garden) elevation and the eastern elevation (facing the Vistula Valley) of the wooden royal pavilion on the summit of the Rabbit Hill in Czerniaków near Warsaw. According to the sources cited above, the decorative elements of the pavilion's west elevation (which was also its front elevation) included a cartouche placed in the tympanum crowning the line of the two main entrances to the building. This cartouche is at the same time one of the elements that is depicted in each of the successive albums in a slightly different form, both in terms of ornamentation and proportions. For we can identify two main images of the cartouche: either as a medallion with the royal monogram 'AR' framed by volute decoration and crowned with a royal crown, or, in a simplified version, as a blank medallion framed by volutes with a royal crown at the top. It is particularly this second shot of the cartouche, as seen in the album version from the collection SLUB Sign. Mscr. Dresd. App. 3159. Bl. 6r that shows some analogy with the wooden coat of arms cartouche from the collection of SKD Rüstammer Inv. P 0342. Searching for analogies in the decoration of the façades of the representative hunting edifices of the time of the reign of Augustus the Strong, it is worth noting the decoration of the window openings and main entrances of the royal hunting palace in Moritzburg. In his illustrative material depicting Warsaw's royal pavilion, author of the present paper schematically described the decoration of the cartouche as the coat of arms of the Wettin family on the coat of arms of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Following the indicated inaccuracies in the documentation of the decoration in question, this author's assumption is entirely hypothetical and requires further research and analysis.

⁶² W. Hentschel, op. cit., p. 61.

⁵⁸ Ł. Przybylak, *Ogrody Królewskie w Wilanowie i ich rola w utrzymywaniu historycznych wartości ogrodnich współczesnej Warszawy*, "Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Polskiej Akademii Nauk – Oddział w Krakowie", 2019, No. XLVII, pp. 316–317.

⁵⁹ Wooden coat of arms cartouche, height: 97 cm, width: 60.4 cm, depth: 23 cm, weight 8,841 g, SKD Rüstammer Inv. P 0342.

⁶⁰ Exhibition organised from 5 November 2021 to 30 January 2022 by the Royal Łazienki Museum in Warsaw in collaboration with Staatliche Kunstsammlungen Dresden.

he was appointed personal adjutant of Augustus the Strong and was accommodated with other high-ranking dignitaries in the Wilanów palace⁶³. It is impossible not to link the building in Królikarnia near Warsaw with the already mentioned pavilion in Zeithain, where, at the far end of a vast manoeuvring area near Radewitz, Matthäus Daniel Pöppelmann designed⁶⁴ for Augustus the Strong and his guests a luxurious observation lodge with a rectangular plan measuring 30x15 metres. Similarly to the Czerniaków building, it had a two-storey open gallery from which it was possible to admire the military review taking place around it (fig. 6). The pavilion in Czerniaków near Warsaw also featured a reduced gallery that corresponded to the observation possibilities provided by the promontory of the Warsaw Escarpment. These galleries covered the east elevation as well as the south and north side walls. Unlike in the case of the Zeithain pavilion, the façades of the Czerniaków pavilion had elaborate architectural decoration with a clearly defined front. The external appearance of the building can be associated with the masonry palaces in Dresden's Grosser Garten and the nearby pavilion in Übigau am Elbe (fig. 7). The Royal Pavilion on the Rabbit Hill was built on a rectangular plan measuring approximately 27 by 15 metres. The two-storey building had an overall height of approximately 14 metres without flagpoles. The central body of the pavilion, housing the royal suites on the ground floor (vestibule, antechamber, dressing room, bedroom) and the dining room on the first floor, was covered by a hipped roof with a decorative cornice and decorated ridge. The open, two-storey gallery adjacent to the south and north gables of the building and the east elevation had a pulpit roof.

The decoration of the side walls and the east elevation of the pavilion included:

- gilded finials of the edge of the roof ridge in the form of vases with flagpoles,
- gilded details in the form of shabraque⁶⁵ capitals of pilasters and pillars in the form of gargoyles,
- gilded finials of the gallery columns in the form of flaming cannonballs placed on axis above the cornice of the pulpit roof,
- gilt keys of the arches of the upper gallery in the form of shells,
- decorative canopy of the royal lodge located in the axis of symmetry of the pavilion's eastern elevation,
- gilded cartouche with the royal coat of arms of the Wettin family or the royal numeral 'AR',
- gilded panoplies placed above the main entrance to the auditorium on the first floor of the pavilion,
- glazed candle lanterns placed at the entrance to the main staircase.

The authorship of the garden composition accompanying the royal pavilion can also be attributed with high probability to C. F. Pöppelmann. Firstly, this is due to⁶⁶ his responsibility for the architectural and functional scenario of the entire project. Secondly, it is indicated by the visible manner of basing the ornaments of the ground floor garden located closest to the palace on the division of its surface into five centrally arranged lawns (also identified, for example, in the design of the garden at the royal palace in Kargowa⁶⁷ or in the design for the palace-garden complex of Heinrich v. Brühl from 1747–1750 in Wola near Warsaw). However, the unambiguous confirmation of this thesis would require further research, primarily

⁶³ "Kurier Polski", 1732, No. 135, pp. 3–4, BUW – Gab. St. D., ref. 2g.22.6.1.

⁶⁴ H. Beschorner, op. cit., p. 95.

⁶⁵ J. Sito, op. cit., p. 217.

⁶⁶ *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito (eds), Warszawa 2016, p. 363.

⁶⁷ Ibidem.

involving written sources indicating, for example, the remuneration paid from the royal treasury in the period of preparation for the Encampment. Based on the practices of the 'Lustlager' camp regarding the horticultural care of the field garden and all plant decorations⁶⁸, it can be presumed that in the case of Królikarnia the maintenance of the garden belonged to the responsibility of the chief royal gardener in Warsaw or persons delegated by him. At the time of the Encampment, this position was held (until 1740) by Joachim Heinrich Schultze⁶⁹.

The royal field garden and its composition

The garden setting of the royal pavilion on the Rabbit Hill can be divided into two parts, namely the ornamental foregarden and the terrace garden. Both these parts were designed in an axial order reflecting the symmetry axis of the royal pavilion; they occupied a total area of approximately 1,805 m² (fig. 8). The foregarden was laid out in a trapezoidal shape with dimensions of 52 metres in width of the front section, 41 metres in length and 43 metres in width of the rear section, adjacent to the pavilion façade. The 1,700 m² garden space was separated from its surroundings by a shaped hedge (probably made of hornbeam – *Carpinus betulus*) maintained at a height of about 100–130 cm and a width of about 200 cm. There were five passageways cut into the hedge, of which the three main passageways, about 7 and 4 metres wide, were highlighted with wooden posts, painted in diagonal white and blue stripes, topped with glazed candle lanterns about 200–250 cm high. The passage, located on the extension of the pavilion's axis of symmetry and at the same time being the main entrance to the foregarden, had in the middle a panache stuck in the ground⁷⁰, accentuated

even more the axuality of the whole complex. The location of the three widest passages in the hedge reflected the perpendicular arrangement of the main axes of the spatial composition on which the garden layout was based. The two other passageways, approximately 2.8 m wide, were located respectively at the south-west and north-west corners of the pavilion. They formed the entrance to the narrow link between the foregarden and the terrace garden. Links also offered the possibility to access the ground floor of the pavilion's open gallery. The side hedges gained an extension towards the east, where they covered respectively the south-east and north-east corners of the pavilion. The shaped hedge also provided a visual base for the palisade of broadleaved⁷¹ trees⁷² planted at

⁷¹ They were probably small-leaved lime trees (*Tilia cordata*).

⁷² However, it should be pointed out that the tree palisade is only documented in a selection of albums made in 1732, and is not confirmed e.g. on the painting by Johann Samuel Mock. Nevertheless, in the light of the current state of research into the shape of the royal quarters of Augustus the Strong on the summit of the Rabbit Hill, its existence cannot be ruled out. The indicated lack of the tree palisade on the work of J. S. Mock should not constitute confirmation of the state of affairs, but should rather be taken into account as a possible artistic simplification carried out by the author of the painting. Such measures are well known, for example, from the work of Bernardo Belotto known as Canaletto, who, for compositional reasons, did not depict the then existing row of chestnut trees (*Aesculus hippocastanum*) growing along the border of the terrace with the upper palace garden in his 1777 painting *Wilanów Palace – View from the North* (Royal Castle in Warsaw, ZKW/460). J. S. Mock on his painting titled *Encampment of Polish, Saxon and Lithuanian Troops at Czerniaków 31 July – 18 August 1732* (Royal Castle in Warsaw, Zkw/304) suggests, on the other hand, that inside the shaped hedge surrounding the garden there were wooden pillars about 130 cm high, on top of which glazed candle lanterns were mounted. A certain doubt about the origins of the deciduous tree palisade is also raised by the differences in the images of the garden included in the same copy of the album. Thus, for example, in the 1732 version of the album of Jauch and Pfund, SLUB, Mscr.Dresd.J.20 on page 8r we see a plan view of the royal quarters where a total of 28 trees (14 each on the north and south sides) can be identified. Meanwhile, the view of the pavilion and the foregarden depicted on the left-hand side of card 10r suggests that there are 32 trees in total, with additional pairs of trees highlighting the side walkways from the front garden towards the terrace garden. The palisade of trees growing in the line of the formed hedge is also illustrated by a schematic plan of the royal quarters on the Rabbit Hill published in the 1733 work *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender*, p. 45.

⁶⁸ H. Beschoner, *Das Zeithainer Lager von 1730*, "Neues Archiv für sächsische Geschichte und Alterthumskunde", 1880, No. 28, p. 205.

⁶⁹ *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1729*, Leipzig 1729, p. 88, SLUB, ref. Hist. Sax.I.179-1729.

⁷⁰ "Kuryer Polski", 1732, no. 135, p. 171, BUW – Gab. St. D., ref. 2g.22.6.1.

equal intervals. The trees, with a balanced growth reaching about 400–450 cm, provided an additional visual delineation of the intimate space of the royal foregarden.

The entire arrangement in the form of a garden salon was based on the already mentioned perpendicular arrangement of the main axes of the spatial composition, emphasised by four garden parterres⁷³ and an avenue layout of about 6–6.5 metres wide. The lawn parterres had an outer outline parallel to the trapezoidal shape of the entire foregarden and were arranged symmetrically in relation to each other. The ornamentation of each parterre consisted of a central oval lawn framed by another four symmetrical lawns, all surrounded by a lawn strip approximately 1.3 metres wide. About halfway along each side of the parterre, the lawn strip was accented by an oval lawn. At the same time, the lines connecting the opposite ellipses ordered the cross-shaped composition of the entire parterre. Its outline was further enhanced by contrasting bands of crushed brick or brick dust separating the grassy areas. The lawn parterres had the dimensions of 19.5×11.5×17×11.7 metres in the front part and 15.6×11.5×13×11.7 metres⁷⁴ in the rear part of the foregarden. The corners of the parterres were truncated towards the interior, which was also reflected in the further development of the ornamentation inside the parterre. The garden salon quarters were the background for distinctive orange trees (probably bitter oranges – *Citrus aurantium*), positioned in the axis of symmetry of the parterre's lawn border, and single specimens positioned in the central part of the parterre. A total of nine trees in wooden buckets painted with white

and green diagonal stripes⁷⁵ were placed in each of the four parterres of the foregarden (fig. 7).

The second part of the garden, reflecting the surface of about 105 m² and located on the eastern side of the pavilion, was arranged on the steep slope of the Rabbit Hill. Four earth terraces, each 27 metres long and 4 metres wide, ran parallel to the elevation line of the royal pavilion. The terraces designed as grandstands for royal guests watching the military review on the Czerniaków pasture also had turf benches. The slopes of the terraces were finished with turf as well. The terraces were enclosed on the north and south sides by perpendicular earth ramps. The ramps had an earth and sand surface bordered on both sides by a wooden balustrade about 110 cm high, also painted in blue and white diagonal stripes. The balustrade posts were crowned with glazed candle lanterns. The four earth terraces were intersected at mid-length by a system of four sections of turf stairs, which emphasised the symmetry axis of the pavilion. The terraces also had plant decoration in the form of orange trees placed at opposite ends of each section. These included a total of 16 orange trees growing in wooden containers painted in white and green diagonal stripes. The trees positioned along the turf stairs emphasised the main axis of the spatial composition of the entire complex and provided the setting for the entrance to the antechamber pavilion located on the ground floor (fig. 8).

The 52 orange trees located throughout the garden area surrounding the pavilion were an intentional⁷⁶ decorative element of this complex.

⁷³ *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1733*, Leipzig 1733, p. 41, SLUB, ref. Hist. Sax.I.179-1733.

⁷⁴ Both measurements take into account the extension of the parterre's contour lines by the truncated corners.

⁷⁵ Ł. Przybylak, *Die Schlossgärten des Warschauer Hanges in der Zeit der polnisch-sächsischen Union*, lecture given on 3 September 2021 as part of a research colloquium on the history of garden art organised at Leibniz Universität Hannover.

⁷⁶ R. Puppe, "Ew. Königl. Mayst. ein Plaisir zu thun vermeinet, ..." über die Orangerie und den Ober-Lustgärtner des Sächsischen Gartens in Warschau (1713–1739), in: *Hortus Vitae. Księga pamiątkowa dedykowana Andrzejowi Michałowskiemu*, M. Arsyński, A. Michałowski (eds), Warszawa 2001, p. 190.

Despite a separate order⁷⁷ placed for new trees in 1732, the plants were eventually sourced from the royal orangery in the Warsaw residence or from Wilanów⁷⁸ located just over 5 kilometres away.

The ramps flanking the terrace garden, which were about 16.5 metres long and 3.5 metres wide, descended in the easterly direction and turned into completely artificial embankments at the steepest part of the slope of the Rabbit Hill. These sections, about 25 metres long, 3.5 metres wide and reflecting the angle of inclination of 19°, shaped like slightly curved arches facing each other, run towards wooden platforms on which a signal artillery battery of 18⁷⁹ or 19 cannons was positioned⁸⁰. That battery occupied a trapezoidal area jutting out in front of the fence line of the entire royal quarters and was located symmetrically on the extension of the axis of the entire complex. Between the artillery positions, separated from the manoeuvre area by a fence resembling a fortress-like blank wall, and the slope of the Rabbit Hill, there was a wooden fence, about 400 cm high, running around the entire encampment area. Two inclined earthen ramps embraced on both sides a fluted and turfed slope with reflecting the angle of approximately 30° (fig. 9).

This relatively extensive expanse of turf formed a suitable contrast to the pavilion's bright eastern façade and its gilded decoration. Near the northern ramp there was also a timbered

spring of water bubbling from inside the Warsaw Escarpment and serving as a drinking water intake⁸¹. Although the development of the slope of the Rabbit Hill was primarily driven by practical and visual considerations, after being decorated with exotic plants, small architectural forms and turf field equipment, it can be considered as a garden space (fig. 10).

Other elements clearly visible in terms of the development of the compositional layout of the foregarden and terrace garden on the Rabbit Hill include the axes perpendicular to the main axis. In the case of the front part of the complex, this line is defined by the width of the transverse garden avenue and accentuated by the side entrances to the garden salon. The layout of the transverse axes of the terrace garden is based on a rhythm determined by the light of the avenues crossing the terraces there. In both cases, the further development of the axis to the south and north did not include other core elements located both inside and outside the encampment boundaries.

Despite the absence of drawings and sketches of the arrangement of the royal camp, that would have a structural or dispositional nature, the existence of other spatial relationships influencing the layout of the Rabbit Hill as a whole can also be identified based on the albums from 1732. The main compositional node of the entire encampment was the intersection of the main compositional axis with the axis spanning between the pavilions of the ladies of the court. This site was also the point where the diagonals of the entire encampment area intersected. Another interesting compositional feature is the course of the westward development of the axis of symmetry of the side avenues of the foregarden. The mirror image

⁷⁷ *Die von Detlef Klefeken zum Zwingergarten gelieferte Lorbeer- und Orangenbäume*, SSD, 10026 Geheimes Kabinett, no. Loc. 00774/03, Fol. 153.

⁷⁸ Ł. Przybylak, *The baroque garden in Wilanów – its form, history and perspectives*, in: *Möcsényi Mihály Kertművészeti és Kerttörténeti Műhely és Konferenciasorozat. Barokk Kertművészet / Baroque Garden Art*, B. Sólyom, P. Szabó, A. Herczeg (eds), Budapest 2022, p. 167.

⁷⁹ *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1733*, Leipzig 1733, p. 41, SLUB, ref. Hist. Sax.I.179-1733.

⁸⁰ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warszawa, 1732, card 7r, SLUB, ref. Mscr. Dresd.J.20.

⁸¹ The usefulness of the water supplied by the spring for drinking purposes is attested by an annotation in an album of 1732, (J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warsaw, 1732, card 8r, SLUB, ref. Mscr. Dresd.J.20.) describing: “*Der bestandige und gesunde Brunnen*” i.e. “*healthy and permanent source*”.

of the bifurcated arrangement of these axes in relation to the symmetry of the front transverse avenue gives an image confusingly reminiscent of the scheme of the composition of the royal complex “strung” onto the so-called Saxon Axis according to the famous graphic interpretation by Zdzisław Bieniecki⁸² (fig. 12). However, the visual similarity of the rhomboidal spatial composition of the royal quarters in Królikarnia to the planned shape of the extension of the Saxon complex⁸³ in Warsaw is not all. The extension of the axis of symmetry of the lateral avenues of the garden complex towards the east indicates something more than just the inclusion of the lateral passages from the foregarden to the terraced area and the width of the eastern elevation of the pavilion in the overall composition. The reciprocal intersection of axes at the foot of the Rabbit Hill also seems to mark the position of the central cannon placed simultaneously in the axis of the entire complex. In turn, the reflection of the axis of the lateral avenues of the foregarden towards the west marks the location of the main entrances to the pavilions of the ladies of the court (where they intersect with the axis of symmetry of those pavilions). The extension of these axes towards the west reveals their mutual intersection at the junction with the transverse axis of the entire complex marked by the two side pavilions of Branicki and Brühl (fig. 13).

The whole image of the spatial composition of the area of the royal encampment on the Rabbit Hill shaped this way was complemented during the Encampment by a row of 40 colourful Turkish tents set up along the wooden fence and grouped into 4 blocks. Moreover, they were preceded by a row of wooden lanterns in the form of poles painted in white and blue diagonal stripes, crowned with glazed candle lanterns. The colours of the camp furnishings and some of the tents were closely related to the regimental colours

of the formations taking part in the review. The main colour scheme of the officers’ tents included white and blue with the addition of red, as well as white and green with the addition of red⁸⁴. The tents served as field accommodation for the general staff and the aristocracy, as well as location for kitchen facilities and royal servants, including the barber and the surgeon⁸⁵. Another element worth noting is a certain repetition of the 18×18 metre module, whose grid, when superimposed on the area of the entire royal encampment, reveals a number of regularities in the form of the rhythmic distribution of specific objects.

The royal camp of Augustus the Strong on the Królikarnia site featured a number of spatial elements indicating more than just the deliberate shaping of the whole complex in the spirit of the popular 18th-century residence type known as *entre cour et jardin* (between courtyard and garden). The spatial disposition of this small establishment also enables the identification of the monarch’s predilection for central architecture, in which the garden space was subordinated to a simple cross-shaped division and the gardens themselves preceded the building on each side⁸⁶. In the case of Królikarnia, the role of the palace forecourt was played by the space stretched between the buildings of the field kitchen and the patisserie, which formed the equivalents of the palace outbuildings. Moreover, the space of the square yard located behind the pavilions of the ladies of the court can be identified as honorary courtyard. Their mutual location and spatial relationship to the entire complex enable comparing them to palace wings. The role of the palace in this case is played by the royal

⁸⁴ Inventory documents on the state of the royal tents from around 1760, in the collection: SSD, 10026 Geheimes Kabinett, No. Loc. 01064/02.

⁸⁵ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warszawa, 1732, card 3r, SLUB, ref. Mscr. Dresd.J.13.

⁸⁶ W. Hentschel, *Die Zentralbauprojekte Augusts des Starken*, Berlin 1969, p. 71.

⁸² Z. Bieniecki, *Oś barokowa Warszawy*, “Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1960, No. 4, p. 478.

⁸³ W. Hentschel, op. cit., p. 106.

pavilion framed by a small garden (fig. 14). In addition to stating that the spatial disposition of the components of the Rabbit Hill complex make it resemble a miniature of a classical palace and garden complex of the Baroque era, it is also necessary to point out the deliberate modulation⁸⁷ of the vastness of the landscape interiors located on the main axis of the spatial composition. The observer, while moving along the main compositional axis towards the pavilion, experienced a sequence of interiors of varying sizes designed to evoke specific impressions. This characteristic feature from the repertoire of theatricality of residential architecture found full expression in Królikarnia. It is also worth noting that the observer, while following the main axis to the pavilion, had no opportunity all the way to see what was behind the building framed by green walls of shaped hedges. Instead, he had before his eyes a symmetrically shaped complex of pavilions with a row of colourful tents against the sky. It was not until he walked through the interior of the pavilion and passed to the highest terrace on the eastern side that he could enjoy the unobstructed, sweeping panoramic view encompassing the entire Vistula valley and the vast plains to the east of the river. Given the purpose behind the Great Encampment in Warsaw, it can be stated with certainty that the sight of the vast valley full of settlements, royal estates and numerous armies marching caused the desired intimidation with splendour and scale (fig. 15).

The small parade-garden complex in Królikarnia also had its further spatial and functional development during the Encampment, shaped both by the technical infrastructure and by the scenario of the military manoeuvres itself. In the first case, it is important to highlight the wide

range of earthworks⁸⁸ and drainage works⁸⁹. They not only adapted a vast area of marshy area under the escarpment for military manoeuvres, but also improved the capacity of the existing canals, together with the ditches feeding them, which supplied water to Ujazdów. Located at the foot of the Warsaw Escarpment, the military manoeuvring area was established on the extension of the symmetry axis of the royal pavilion. The area, measuring 1,065 metres wide and 818 metres long, was enclosed on the side of the Warsaw Escarpment by an “L” or “U” shaped drainage ditch reflecting a total length of approximately 2 kilometres⁹⁰. The perpendicular and axial location of the ditches in relation to the royal pavilion was also one of the directional elements for the development of the spatial composition of the whole complex. The northern edge of the ditches was also adjacent to the former garden pavilion of Herakliusz Lubomirski called ‘Arkadia’. Its expansion⁹¹ was also to be part of the extensive preparations for the organisation of the Encampment. There were also five routes in axial order relative to the parade ground, leading eastwards through Czerniaków to the Vistula meadows between the villages of Wilanów and Siekierki.

The entire garden complex accompanying the royal pavilion can be identified as a type of axis-symmetrical multi-space garden⁹² with an indication of a fan-shaped development of the foregarden

⁸⁷ Ł. Przybylak, *Die Schlossgärten des Warschauer Hanges in der Zeit der polnisch-sächsischen Union*, “Die Gartenkunst”, 2022, No. 1, p. 30.

⁸⁸ *Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1733*, Leipzig 1733, p. 41, SLUB, ref. Hist. Sax.I.179-1733.

⁸⁹ “Kuryer Polski”, 1732, no. 133, p. 157, BUW – Gab. St. D., ref. 2g.22.6.1.

⁹⁰ Manuscript albums documenting the 1732 Great Campaign differ on what regards the final extent of the construction of the drainage ditch system at the foot of the Rabbit Hill. Within the editions of the album identified so far, it is possible to recognise both the representation of the ditch system in a form similar to the letter “U” open towards the Vistula and to the letter “L”.

⁹¹ SSD, ref.12884 Karten, Risse, Bilder, no. Schr 007, F 090, No. 035b, Bl x, y.

⁹² L. Majdecki, *Ogrody warszawskie w XVIII wieku*, in: *Warszawa XVIII wieku. Tom XVI*, J. Kowecki (ed.), Warszawa 1973, p. 235–236.

axis in the direction opposite to the pavilion. The royal pavilion complex and accompanying gardens were the keystone of the spatial composition of the encampment/hunting complex area. Its main axis, which was also an extension of the pavilion's axis of symmetry, included, respectively, from the west:

- intersection of the main roads from Warsaw with the main road leading to Piaseczno and Góra,
- commercial awnings flanking the front of the encampment set up for exhibitors offering small items, crafts and food products,
- symmetrically arranged wooden guard pavilions leaning against the wooden fence of the encampment on the east side,
- a representative entrance gate consisting of a central gate passage and side gates framed by decorated pillars,
- road leading directly to the royal pavilion,
- symmetrically arranged wooden buildings, the royal wine store and patisserie (south pavilion) as well as the kitchen (north pavilion),
- a wooden bridge with a balustrade measuring approximately 7 metres wide and 57 metres long crossing the natural ravine,
- elongated, probably half-timbered single-storey buildings (approx. 10.5×35 m) for the use of the ladies of the court,
- the stable courtyard of the royal quarters (63×60 m) enclosed by a canvas fence with side gates,
- the main entrance to the forecourt with a panache,
- garden salon / foregarden,
- the main entrance to the royal pavilion,
- pavilion vestibule,
- antechamber (ground floor of the pavilion) / grand salon (first floor of the pavilion),
- exit from the gallery to the terrace garden (ground floor of the pavilion),
- turf steps of the terrace garden,
- turf slope framed by earthen ramps,
- wooden platform leading to the artillery battery,

- artillery battery,
- drainage ditch (smaller),
- drainage ditch (larger),
- manoeuvring area,
- Czerniaków Fields,
- Lake Czerniakowskie,
- the Czerniaków meadows,
- Vistula River.

The main axis of the spatial composition of the entire complex, which was shaped in this way on purpose, and which consisted of elements of the royal quarters and the infrastructural facilities accompanying the Encampment, was about 5,665 metres long, measured from the place occupied by the commercial awnings to the middle of the Vistula River. Attempting to define the stylistic specificity of the ornamental garden at the royal pavilion in Królikarnia, we can refer to the stylistic interpretation of the garden at the already mentioned pavilion in Übigau on the Elbe made by Hugo Koch. According to the above-mentioned researcher, that complex may be set in the sphere of influence of the late Italian Renaissance⁹³, which in this particular case means both the rich programme of the complex and the orientation towards using the qualities of the natural landscape. In the context of the spatial composition of the entire architectural and garden ensemble of Królikarnia, there is no use in searching for deliberate complexity, however it clearly represents the monarch's memory of his visit of 2 August 1688 to the establishment of Louis XIV in Marly, near Paris⁹⁴. Drawing up a vision of the residence in the spirit of the so-called Pavillon ensemble, the spatial composition of which consisted of a system of symmetrically arranged pavilions accompanying the main building, was one of the *idée fixe*⁹⁵ and a hallmark of Augustus the Strong's architectural considerations (fig. 11).

⁹³ H. Koch, *Sächsische Gartenkunst*, Berlin 1910, p. 108–109.

⁹⁴ W. Hentschel, *Die Zentralbauprojekte...*, op. cit., p. 74.

⁹⁵ Op. cit., p. 70.

The total area of the surface adapted for the Great Encampment reflected approximately 297 hectares comprising the royal encampment, the accompanying encampments and the two manoeuvring yards. In comparison, the single manoeuvring yard in the Saxon town of Zeithain in 1730 reflected the area of around 740 hectares (fig. 16). Although the size of the review in the suburbs of Warsaw was smaller than the one by the Elbe, it was not inferior in terms of splendour and the skilful setting of the event in the landscape of the residential city.

Adaptation of the field residence to the local topography of the Warsaw Escarpment

The parade-garden complex at the top of the Rabbit Hill in Czerniaków near Warsaw was created in a form determined primarily by three key factors:

- logistics, i.e.: convenient location in the key of the royal residences of Augustus the Strong and close to the main roads running both in the crown and at the foot of the Vistula escarpment;
- topography, i.e. a distinctive relief that ensures the exposure of the site in the landscape, contributes to the spatial narrative of the monarchy and creates favourable viewing conditions;
- hydrology, i.e. local groundwater and surface water conditions,

The already mentioned logistical considerations, i.e. the close proximity of the royal residences, had a direct influence on the location of the field residence in Królikarnia but were not the only reason for it. The local topography of the Warsaw Escarpment was part of the individual preferences and observations of Augustus the Strong, who said in the spring of 1729 during the preparations for the 'Lustlager' review: "Nature offers here in front (...) a plain without any obstacles, on the right a swamp, on the left a copse and at the back a river, so that on three sides you are sheltered, while in front you can act at will. We have to stick to this area to satisfy the onlookers.

If we had in front of us different conditions, we would have made different arrangements. But for now, the spectators will have to satisfy themselves with what they see here"⁹⁶.

Similarly to Zeithain⁹⁷, the nature near Czerniaków nature combined with the outstanding spatial sense of the Elector of Saxony sealed the decision to develop the Rabbit Hill. It was also the nature that determined the trapezoidal shape of the ornamental field garden. The site's excellent vantage point, combined with the need to provide space for the public watching military manoeuvres on the Czerniaków pasture, contributed to the terraced shape of the slope to adapt it for the turf stands decorated with orange trees. The excavated material from these works was also used, probably in part, for the laying of entirely artificial earth ramps leading to the artillery battery at the foot of the Rabbit Hill. The local topography combined with the geographical orientation allowed the construction of an ice house and cellar in the northern slope of the southern ravine. The high activity of the groundwater, together with its suitability for drinking, is also relevant to the decision on the location of the complex.

The possibility to provide the royal pavilion with an optical relationship to the sovereign's properties scattered around the area was another aspect that allowed Augustus the Strong to develop his capacity to establish extensive landscape ensembles in this area. The royal complex at Królikarnia remained in a two-way optical relationship with:

- Pavilion in Arkadia,
- Royal Baths at Ujazdów,
- Belvedere at Ujazdów,
- The royal castle at Ujazdów,
- Manor House by the Czerniakowskie Lake.

From the gallery on the first floor of the south gable of the pavilion, one could certainly also

⁹⁶ H. Beschorner, op. cit., s. 70, transl. Ł. Przybylak.

⁹⁷ Op. cit., p. 170.

see the massif of the royal pheasantry in Natolin and the characteristic silhouette of the Wilanów palace. The north gallery also offered the view on the city centre skyline. Let us add that there is a clear compositional link between the site of the pavilion on the Rabbit Hill and the unrealised project from 1730–1731 for the construction of a sumptuous pavilion located in the axis of the Great Canal in Ujazdów (today the Piaseczyński Canal)⁹⁸. The axis of the extreme eastern diagonal avenue running from the south directly to the planned pavilion intersected exactly the flattening of the promontory of the Warsaw Escarpment, on which the field residence of Augustus the Strong was built.

In the context of the efforts undertaken in the 1960s to classify⁹⁹ the residential-garden complexes on the Warsaw Escarpment, the parade-garden establishment of Augustus the Strong on the Rabbit Hill appears to be a spatially oriented type, shaped by a compositional keystone located on the edge of the escarpment. The Vistula River, flowing in the 18th century some 5,090 metres from the Rabbit Hill, had a scenic relationship with both the pavilion and the terraced garden. The wide panoramic view regulated at the level of the terrace garden by the crest line of the Warsaw Escarpment opened up to about 160°. The river and its vast valley played an important role in the symbolic narrative of the ensemble, but without directly contributing to the spatial composition of the royal parade-garden complex. None such role can be identified either in the spatial compositional development of the Królikarnia built by the Encampment infrastructure and the military review scenario realised on the

Czerniaków pastures. Taking this into consideration, the spatial relationship between the Rabbit Hill complex and the Vistula can be described as indirect¹⁰⁰. The field residence in Królikarnia had no direct compositional link to any building located on the east bank of the Vistula either.

Conclusions

The parade-garden complex at the top of the Rabbit Hill is, together with the entire programme setting of the 1732 Great Encampment event, a perfect illustration of the theatricality of the House of Wettin's court ceremonial culture. Despite its small size and temporary nature, the entire Królikarnia field complex conveyed the full narrative typical for a monarchical seat. The specifics of the form of garden layouts in the Polish-Lithuanian Commonwealth up to the end of the 17th century reflect general European trends¹⁰¹, modified primarily because of the need to adapt to natural conditions. Although Warsaw during the reign of Augustus the Strong was, from the perspective of the Polish cultural circle, an artistic laboratory also in the field of garden art, in the case of the composition of the field garden at Królikarnia we cannot speak of a functional-compositional novelty. The inverted order, known and perpetuated throughout the 17th and early 18th centuries, in which the ornamental garden is customarily located behind the sumptuous palace, was part of the landscape of the Warsaw Escarpment already before the Saxon era. Queen Bona Sforza's 1548 residence in Ujazdów was preceded by an extensive garden established around 1606, which was also enjoyed in a rudimentary form by Augustus the Strong himself¹⁰². In 1727¹⁰³, the Elector of Saxony also came into possession of the Kazimierzowski Palace, which at that time was

⁹⁸ *Plan von dem Königlichen Canal Unter den Königl. Schloßse Ujastow, gelegen nebst den angrätzenden Königl. Baade, Hoff Braunhauß und neuen Thiergarten*, In the archives of LfDS, ref. LfDS PS M69 X Bl-13 and a plan held in the archives of SSD, ref. 12884 Karten, Risse, Bilder, no. Schr 007, F 090, Nr 035b, Bl e and also ref. 12884 Karten, Risse, Bilder, No. Schr 007, F 090, Nr 035b, Bl d.

⁹⁹ L. Majdecki, *Łazienki. Przemiany układu przestrzennego założenia ogrodowego* in: *Rejestr Ogrodów Polskich*, 1969, No. 7, W. Plapis (ed.), Warszawa 1969, p. 15–16.

¹⁰⁰ Op. cit., pp. 15–16.

¹⁰¹ A. Jakóbczyk-Gola, *Gabinety i ogrody. Polskie nowożytnie traktaty architektoniczne wobec kultury kolekcjonowania*, Warszawa 2019, p. 178.

¹⁰² W. Hentschel, *Die sächsische...*, op. cit., p. 191.

¹⁰³ Op. cit., p. 231.

in a state of disrepair, preceded by the relics¹⁰⁴ of a once magnificent complex from the early 17th century¹⁰⁵. What was, in turn, unprecedented in the case of the Saxon site at Królikarnia, was the creation from scratch of a fully functional and narratively complete complex, which was supposed to remain in its full form only temporary. However, the replication of the scenario of the arrangement of the Zeithain encampment, whose garden was described by Polish observers as 'Italian'¹⁰⁶ was enhanced in Królikarnia with an additional strong and distinctive symbolic accent in the form of citrus trees. Despite its artistic innovation, the suburban pavilion-garden complex, certainly existing until the death of Augustus the Strong, did not make a broad mark in the design trends of the Polish capital's gardens and suburban estates located on the Warsaw Escarpment. It was not until the gardens located by the Nowy Świat street, established after 1748¹⁰⁷ by Heinrich von Brühl and Amalia von Brühl née Mniszech and around 1760 by George August Wandalin and Maria Amalia von Brühl née Mniszech, that the idea of the so-called Lustgarten¹⁰⁸, illustrated in 1732 in Królikarnia, was referred to.

The small field garden in Królikarnia not only brought the King and his guests relief from the hustle and bustle of the military review, it was also the stage for the Encampment grand theatrical finale. On 19 August 1732¹⁰⁹, on Tuesday, after the manoeuvres concluded the day before, the King gave a dinner to the highest-ranking guests of the military show near Warsaw. In the central part of the garden, at the intersection of the main avenues,

a feast table was set up¹¹⁰ (fig. 17). It was at this table that the monarch and general staff could taste the 'great kolach'¹¹¹, which was a deliberate element of the monarch's generosity and the performance of wealth staged in Królikarnia (fig. 18).

The field residence of Augustus the Strong in Królikarnia is not only an architectural and ceremonial phenomenon. This complex should also be considered in the light of the spatial links, identified for the first time by the author of the text, with the fan-shaped¹¹² composition of the August the Strong's zoological garden at Ujazdów. This is because the small architectural and garden complex, together with the former Herakliusz Lubomirski pavilion in Arkadia, were the compositional node of a vast royal functional and landscape complex covering a large part of the Warsaw section of the Vistula valley.

Further research into the history of the royal pavilion complex at Królikarnia and its accompanying garden is required to retrace in detail its fate between 1732 and 1736. What seems to be of particular interest is the possibility of secondary use of buildings and elements of garden arrangements in the co-creation of other architectural and garden complexes. Both the royal pavilion and the accompanying garden ceased to exist between the death of Augustus the Strong and the leasing of the southern edge of the former royal quarters to the Carmelites¹¹³. Pavilions of the ladies of the court together with the field kitchen and patisserie

¹⁰⁴ C. H. Erndtel, op. cit., p. 24.

¹⁰⁵ T. Kuls, *Warszawa. Szlakiem „Gościńca” Adama Jarzębskiego. Rekonstrukcja miasta z roku 1643 w 25 obrazach*, Warszawa 2020, pp. 98–100.

¹⁰⁶ “Kuryer Polski”, 1730, no. 24, pp. 93–95, BUW – Gab. St. D., ref. 2g.22.6.1.

¹⁰⁷ W. Hentschel, *Die sächsische...*, op. cit., p. 325.

¹⁰⁸ G. Uerscheln, M. Kalusok, op. cit., pp. 170–171.

¹⁰⁹ “Kuryer Polski”, 1732, No. 138–139, p. 199, BUW – Gab. St. D., 2g.22.6.1.

¹¹⁰ J. D. Jauch, W. C. Pfund, *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732* – ref. Mscr.Dresd.J.13, card 89r.

¹¹¹ “Kuryer Polski”, 1732, no. 138–139, p. 199, BUW – Gab. St. D., ref. 2g.22.6.1.

¹¹² A fan-shaped composition of the royal zoological garden at Ujazdów was depicted, for example, on the plan: *Plan von dem Königlichen Canal Unter den Königl. Schloßse Ujastow, gelegen nebst den angrätzenden Königl. Baade, Hoff Braunhauß und neuen Thiergarten*, LfDS, ref. LfDS PS M69 X Bl-13.

¹¹³ *Delineacya do Kontraktu Między J Mcią Augustem III. y Wielebnym Przeorem Karmelitańskim Bozi poztanowionego. Według Wymiaru y Spisania Należytego in Anno 1736*, Bildarchiv Foto Marburg, ref. mi00460c07.

rie building with wine store also disappeared at that time. This issue, just like many other questions, could certainly be clarified by reading the file of documents included in the sheet¹¹⁴ dedicated to the expenses and logistics of the Great Encampment. Unfortunately, the preservation and possible location of these documents have not yet been confirmed¹¹⁵. The only manuscript title page of the sheet that survives gives hope for their imminent retrieval and analysis (fig. 19).

¹¹⁴ SSD, ref. 10006 Oberhofmarschallamt, no. G, No. 30c.

¹¹⁵ It cannot, however, be ruled out that the documents included in the aforementioned plating complemented, for example, the collection of notes and instructions of Augustus the Strong issued for the organisation of the Encampment in the unit from the collection of the State Archives in Dresden, Ref.: 10026 Geheimes Kabinett, Nr. Loc. 03640/10.

The events of the 1732 Great Encampment were accompanied by the banners with the embroidered motto 'Necesse et Utile' blowing at the ridge of the roof of the royal pavilion. It is hard not to concede to the originator of the event that, in the context of the assumption that the political reception of the undertaking was supposed to pave the way for Augustus the Strong's successor to the throne of the Commonwealth, it was indeed 'necessary and useful' (fig. 20). The small field residence at the top of the Rabbit Hill was undoubtedly an architectural and garden phenomenon that had no equivalent throughout the later history of Warsaw. The creation of a miniature of a sumptuous residence inscribed into the spatial context of the other royal estates makes us consider Augustus the Strong as a conscious viewer of the landscape and its visionary creator.

Bibliography

Archival sources

Erndtel C. H., *Warsavia Physice Illustrata, Sive De Aere, Aquis, Locis Et Incolis Warsaviae, Eorundemque Moribus Et Morbis Tractatus; Cui Annexum Est Viridarium, Vel Catalogus Plantarum Circa Warsaviam Nascentium*, Dresden 1730

Die von Detlef Klefeken zum Zwingergarten gelieferte Lorbeer- und Orangenbäume, In the archives of: Sächsisches Staatsarchiv Dresden, 10026 Geheimes Kabinett, No. Loc. 00774/03

„Kuryer Polski”, 1730, no. 24, In the archives of Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Gabinet Starych Druków, ref. 2g.22.6.1.

„Kuryer Polski”, 1732, no. 133, In the archives of Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Gabinet Starych Druków, ref. 2g.22.6.1.

„Kuryer Polski”, 1732, no. 135, In the archives of Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Gabinet Starych Druków, ref. 2g.22.6.1.

„Kuryer Polski”, 1732, no. 136, In the archives of Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Gabinet Starych Druków, ref. 2g.22.6.1.

„Kuryer Polski”, 1732, no. 138-139, In the archives of Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Gabinet Starych Druków, ref. 2g.22.6.1.

Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender auf das Jahr 1733, Leipzig (1733), In the archives of Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, Hist.Sax.I.179-1733

Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1731, Leipzig 1731, In the collection of: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, ref. Hist.Sax.I.179-1731

Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1729, Leipzig 1729, In the collection of: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, ref. Hist.Sax.I.179-1729

Königlich-Polnischer und Churfürstlich-Sächsischer Hoff- und Staats-Calender 1733, Leipzig 1733, In the collection of: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, ref. Hist.Sax.I.179-1733

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, In the collection of: Библиотека Российской академии наук, ref. Карт. осн. 876.

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, In the collection of the Royal Castle in Warsaw, ref. D I/214

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, In the collection of: Muzeum Narodowe w Krakowie, ref. MNK XV-Rr.-2301

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, In the collection of Ossolineum, ref. 706/I

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, In the collection of: Biblioteka Narodowa w Warszawie, ref. Rps akc. 4851

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, In the archives of Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, ref. Mscr.Dresd.J.20.

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, In the collection of: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, ref. Mscr.Dresd.J.13.

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, In the collection of: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, ref. Mscr.Dresd.App.3159

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, In the collection of: Staatliche Kunstsammlungen Dresden, ref. Inv.-Nr. G 500-13

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, In the collection of: Sächsisches Staatsarchiv Dresden, ref. 12884 Karten und Risse, Nr. Schr 004, F 048, Nr 061.

Jauch J. D., Pfund W. C., *Plans des differents exercices et mouvements militaires executez par les troupes de S. M. le Roy de Pologne et Electeur de Saxe au campement de Warsovie du mois Aout 1732*, Warschau 1732, In the collection of: The Royal Collection Trust, ref. RCIN 727038.g.

Zürner F. A., *Kurtze Anleitung Zur gewöhnlichen Reise Von Drefßden nach Warschau : Mit unterschiedenen Geographischen Delineationen, special-Chärtgen und allerhand dienlichen Nachrichten von dißfalligen Gegenden, für die solchen Unterricht zu dergleichen Passagen nöthig habende Reisende, Zur Anweisung, Wie der vor etlichen Jahren edirte kleine Pohlische Weg-Weiser oder Reise-Gefährte Nebst seinem General-Chärtgen und Anhang Mit unterschiedenen anbey an die Hand gegebenen Supplementen und Verbesserungen bey dergleichen Reisen zu appliciren und nützlich zu gebrauchen sey / auf Veranlassung entworffen von Adam Friedrich Zürnern, Königl. Pohl. und Churfl. Sächß. bestallten Land- und Grentz-Commissario, auch Geographo (...), Nürnberg 1738*

Printed sources

Bartoszewicz J., *Dzieła Juliana Bartoszewicza. Tom VII – Szkice z czasów saskich*, Warszawa 1880

Bartoszewicz J., *Kampament w Warszawie 1732 r.*, "Przegląd Naukowy", 1847, No. 22

Beschorner H., *Das Zeithainer Lager von 1730*, "Neues Archiv für sächsische Geschichte und Alterthumskunde", 1880, No. 28

Bieniecki Z., *Oś barokowa Warszawy*, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", 1960, No. 4

Bothe J. P., "Martialisches Lustbarkeiten". *Die Inszenierung des Zeithainer Lagers (1730) zwischen Hof und Militär*, "Archiv für Kulturgeschichte", 2019, No. 101/1

Dieckmann F., *Pöppelmann oder Die Gehäuse der Lust*, Dresden 2012

- Fijałkowski W., *Królewskie założenia ogrodowe w południowej Warszawie*, in: *Królewskie ogrody w Polsce*. Materiały sesji naukowej, 10-11 maja 2001, M. Szafrńska (ed.), Warszawa 2001
- Fijałkowski W., *Królikarnia Anno 1732*, "Stolica", 1982, No. 37, p. 12
- Fijałkowski W., *Non omnes res perditae sunt. O ogrodach barokowej Warszawy*, "Ochrona Zabytków", 1998, No. 51/4 203
- Gurlitt C., *Warschauer Bauten aus der Zeit der Sächsischen Könige*, Berlin 1917
- Hentschel W., *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967
- Hentschel W., *Die Zentralbauprojekte Augusts des Starken*, Berlin 1969
- Jakóbczyk-Gola A., *Gabinety i ogrody. Polskie nowożytne traktaty architektoniczne wobec kultury kolekcjonowania*, Warszawa 2019
- Koch H., *Sächsische Gartenkunst*, Berlin 1910
- Kosińska U., *August II w poszukiwaniu sojusznika. Między aliansem wiedeńskim i hannowerskim (1725–1730)*, Warszawa 2012
- Kuls T., *Warszawa. Szlakiem „Gościńca” Adama Jarzębskiego. Rekonstrukcja miasta z roku 1643 w 25 obrazach*, Warszawa 2020
- Lorentz S., *Wstęp*, "Biuletyn Historii Sztuki", 1967, No. 3/XXIX
- Majdecki L., *Łazienki. Przemiany układu przestrzennego założenia ogrodowego*, in: *Rejestr Ogródów Polskich*, 1969, No. 7, W. Plapis (ed.), Warszawa 1969
- Majdecki L., *Ogrody warszawskie w XVIII wieku*, in: *Warszawa XVIII wieku. Tom XVI*, J. Kowecki (ed.), Warszawa 1973
- Marx H., *Johann Samuel Mock und das „Campement bei Czerniaków” 1732*, „Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden”, 1976/77(1978)
- Migasiewicz P., Osiecka-Samsonowicz H., Sito J., *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, Warszawa 2016
- Przybylak Ł., *Die Schlossgärten des Warschauer Hanges in der Zeit der polnisch-sächsischen Union*, "Die Gartenkunst", 2022, No. 1
- Przybylak Ł., *Ogrody Królewskie w Wilanowie i ich rola w utrzymywaniu historycznych wartości ogrodniczych współczesnej Warszawy*, "Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Polskiej Akademii Nauk – Oddział w Krakowie", 2019, No. XLVII
- Przybylak Ł., *The baroque garden in Wilanów – its form, history and perspectives*, in: *Műcsényi Mihály Kertművészeti és Kerttörténeti Műhely és Konferenciasorozat. Barokk Kertművészet / Baroque Garden Art*, B. Sólyom, P. Szabó, A. Herczeg (eds), Budapest 2022
- Puppe R., "Ew. Königl. Mayst. ein Plaisir zu thun vermeinet, ... über die Orangerie und den Ober-Lustgärtner des Sächsischen Gartens in Warschau (1713-1739)", in: *Hortus Vitae. Księga pamiątkowa dedykowana Andrzejowi Michałowskiemu*, M. Arszyski, A. Michałowski (eds), Warszawa 2001
- Schuster O., Francke F. A., *Geschichte der sächsischen Armee: von deren Errichtung bis auf die neueste Zeit : Unter Benutzung handschriftlicher und urkundlicher Quellen*, Leipzig 1885
- Sito J., *Pałac Królewski na Króliczej Górze w świetle nieznanych materiałów ikonograficznych*, in: *Miraże natury i architektury. Prace dedykowane profesorowi Tadeuszowi Bernatowiczowi*, A. Barczyk, P. Gryglewski (eds), Łódź 2021
- Sobieszczański J., Gomulicki W., *Przewodnik po Warszawie i okolicy z planem miasta*, Lwów 1908
- Uerscheln G., Kalusok M., *Wörterbuch der europäischen Gartenkunst*, Stuttgart 2003